

ילדים וילדות ביישוב היהודי בארץ-ישראל בזמן מלחמת העולם הראשונה

זהבית שנקולבסקי

ילדים וילדות ביישוב היהודי בארץ-ישראל בזמן מלחמת העולם הראשונה

בשער המאמר:
תמונה עליונה –
בית הספר לילדי
הגולים בכפר סבא
(ראו עמ' 87)
(אוסף קציר ברכיהו,
ארכיון התמונות
ע"ש שושנה ואשר הלוי,
יד יצחק בן-צבי, ירושלים)
תמונה תחתונה –
ילדים בראשון לציון
בשנות המלחמה

ב־28 במרס 1917, כמה ימים לאחר חג הפסח, הודיע מושל יפו כי החליט לפנות את האוכלוסייה האזרחית מתל אביב ויפו. החלטה זו הובילה לגירוש יהודי העיר.¹ עם המגורשים נמנו אפרים הרץ ופייהגה רחמן ועשרת ילדיהם. הגירוש הטביע חותם קשה על בני המשפחה, שהשתכנה באורווה במושבה יבניאל. האב חלה ומת, והמשפחה נותרה ללא מקור פרנסה וסבלה מדלות ומחסור. הילדים הגדולים יצאו לעבוד, הקטנים נשלחו לבית הספר, והתינוקות נשארו בבית עם אימם. אחד הבנים נאסר באשמת ריגול. בנסיבות קשות אלו איבדה פייהגה את ארבעת ילדיה הקטנים, שמתו ממחלות ומרעב.²

ילדי משפחת רחמן, כילדים רבים אחרים, חוו במהלך המלחמה חוויות של יתמות, רעב, עבודת ילדים, שכול, חשש לכן משפחה שנאסר וחרדה קיומית בשל החיים בתנאים קשים. כיצד הגיבו ילדים על מציאות חיים זו? כיצד התמודדו איתה עולם המבוגרים? ומה ניתן ללמוד מכך על הבניית הילדות בתקופת המלחמה?

במאמר זה אבקש לבחון שאלות אלו בסיועם של שני מקורות מרכזיים. האחד, אוסף של שלושים חיבורי ילדים יהודים שנכתבו בשנים שלאחר המלחמה, ושפורסמו ברובם בעיתוני תלמידים של בתי הספר הלאומיים.³ הכותבים למדו בזמן הכתיבה בכיתות העליונות של בית הספר העממי (ה-ח), והם תיעדו התרחשויות שאירעו להם כשהיו ככל הנראה בגיל שלוש עד עשר.⁴ המקור השני הוא אוסף

1 'י שפי', 'גירוש יהודי תל אביב 1917: התעמרות פוליטית או כורח צבאי?', ע' פימנטל וא' נבון (עורכים), מלחמת העולם הראשונה בארץ ישראל: הלחימה במבואות יפו וצליחת הירקון: הכנס השנתי ה-8 של העמותה למורשת מלחמת העולם הראשונה בישראל, [חמ"ד] תשע"א, עמ' 22-30.

2 א' רחמן, מגורשים מתל אביב, תל אביב 2014.

3 בשנות המנדט הבריטי יצאו לאור עיתוני תלמידים בבתי ספר רבים. בחיפוש שערכתי בספריות ובארכיונים הצלחתי למצוא כעשרים פרסומים של עיתוני תלמידים שונים שיצאו לאור מטעם מוסדות חינוך עבריים. היו ביניהם עיתונים שיצאו לאור לאורך שנים, כדוגמת העיתון 'חברנו' של בית הספר 'תחכמוני' בירושלים, והיו שיצאו לאור במשך תקופה קצרה, למשל העיתון 'אוצר התלמיד' שיצא לאור בשנת תרפ"ו (1926) מטעם בית הספר 'אחד העם' בתל אביב. ראו: אח"י, 4.145/8. עיתוני בתי הספר בארץ לא זכו להתייחסות ראויה בספרות המחקר. נכתבו מחקרים על עיתוני ילדים שיצאו לאור במסגרת מסחרית, לעיתים כנספה לעיתון למבוגרים ('דבר', 'הארץ' וכדומה). ראו למשל: 'י דר, קנון בכמה קולות: ספרות הילדים של תנועת הפועלים 1930-1950, ירושלים תשע"ד. על עיתוני בתי ספר בחו"ל ראו למשל: ע' בריאל, כשאגדל אעלה לארץ ישראל... רשת "תרבות" בפולין ועיתוניה לילדים (דור לדור, כא), תל אביב תשס"ג. למיטב התרשמותי ניתן לחלק את עיתוני בתי הספר לשלוש קטגוריות מרכזיות: עיתונים שנכתבו על ידי מבוגרים עבור ילדים, ושכללו פעמים רבות טורים אישיים, ספרות, שירים, בדיחות וחידות; עיתונים שנכתבו ושנערכו על ידי ילדים, ושכללו בדרך כלל יצירות פרי עטם של ילדים ושיקפו במידה רבה את חוויותיהם ואת תפיסת עולמם, ועיתונים משולבים, שנדפסו בהם טקסטים פרי עטם של ילדים בצד טקסטים שכתבו מורים, מנהלים, הורים וגורמים חיצוניים.

4 במאמר זה אני מרבה להשתמש בעדויות של ילדים. עדויות מסוג זה לרוב אינן נשמרות ואינן מתועדות, ולכן כאשר השתמרו הן מאפשרות הצצה נדירה לעולמם של ילדים ולאופן שבו הם חוו את המציאות. שימוש בעדויות של ילדים בתור בסיס למחקר היסטורי הולך ומתרחב בשנים האחרונות, אף ששילובן במחקר כרוך במספר קשיים מתודולוגיים:

עמוד השער של עיתון התלמידים 'אוצר התלמיד', עיתון ספרותי של מחלקת ד, בית הספר 'אחד העם' בתל אביב, תרפ"ו (1926)

(הארכיון לחינוך יהודי בישראל בבגולה ע"ש אביעזר ליון, אוניברסיטת תל אביב)

מגוונות למצב הילדים בזמן חשפו התייחסויות מגוונות למצב הילדים בזמן

ילדים אינם מקשרים את עדותם למציאות היסטורית, ולא תמיד ניתן לדעת באיזה הקשר (זמן ומקום) נכתבו דבריהם; לעיתים ילדים אינם מפרידים בין דמיון למציאות, ולכן לא תמיד עדותם מהימנה; ילדים עסוקים בעולמם הפנימי, ולכן לעיתים לעדותם אין ערך היסטורי; ילדים נוטים שלא לדבר על אירועים קשים במיוחד, למשל על ניצול מיני, ולכן התמונה העולה מעדויותיהם חלקית. נוסף על כך עדויות הילדים מושפעות מעולם המבוגרים, ופעמים ערוכות על ידיהם ומתפרסמות כאמצעי להפצת תעמולה. כמו כן עדויות הילדים, ככל עדות, ניתנות לאחר זמן ומעוצבות על ידי מידע מאוחר ונרטיבים מקבילים (זיכרונות של הורים או אחים). רוב הקשיים הללו אינם חלים על העדויות הכלולות במחקר זה. חיבורי הילדים נכתבו בשנים ידועות ובכתיב ספר ידועים, ועל כן הם קשורים בזמן ומקום מוגדרים. החיבורים שבידי חושפים נקודת מבט ייחודית, שכן הילדים כתבו תיאור אישי של חוויותיהם ולא חששו לחשוף אירועים קשים מעברם. חלק גדול מהחיבורים נכתבו בכיתה ה', ועל כן קשה להניח שעדות של ילד בגיל זה ערכבה מציאות ודמיון יותר מאשר עדות של אדם מבוגר. ובאשר לעולמם הפנימי של הילדים – עולם זה בדיוק ברצוני לחשוף במחקר. עדויות הילדים אינן מקור בלעדי למחקר זה. הן נלוות למקורות היסטוריים אחרים ומשלימות את המציאות ההיסטורית העולה מן המחקר. על שימוש בעדויות של ילדים כמקור היסטורי ראו: J. Baume, "Through a Child's Eyes": Teaching the Holocaust through Children's Holocaust Experiences, *BJHE*, 22 (1993), pp. 189–208; A. Artaud de La Ferriere, 'Sources and Interpretation: The Voice of Innocent: Propaganda and Child Testimony of War', *HE*, 43 (1) (2014), pp. 105–123; Testimony of War, *HE*, 43 (1) (2014), pp. 105–123. על פי העדויות שלהם עצמם, איגוד, ב (תשס"ט), עמ' 33–51.

ד' קמחי (עורך), ספר היוכל של הסדרות המורים: תרפ"ג-תרפ"ח, ירושלים תרפ"ט. אלו זיכרונות מגויסים, שפורסמו במסגרת בעלת אופי לאומי. פועלם של המורים מוצג כפעילות הרואית למען שימור אופייה הלאומי של מערכת החינוך. הנרטיב של המורים יכול להיחקר גם בהיבטים הקשורים לעיצוב הזיכרון ההיסטורי ולאופן שבו נבנים מיתוסים, אך כמעט לא אעסוק בכך כאן. על עיצוב הזיכרון ההיסטורי ראו: י' גלבר, היסטוריה, זיכרון ותעמולה: הדיסציפלינה ההיסטורית בעולם ובארץ, תל אביב תשס"ז.

זיכרונות של תשעה עשר אנשי חינוך עבריים אשר עסקו בחינוך ילדים בשנות המלחמה בארץ-ישראל או במרכזי המגורשים באלכסנדריה או דמשק. רוב הזיכרונות פורסמו ב'ספר היוכל של הסדרות המורים', שערך דוד קמחי, ושיצא לאור בשנת 1929.⁵ היסטוריה של מלחמה עוסקת לרוב בכוגרים – לוחמים, מצביאים, פוליטיקאים וקורבנות. ילדים בתיאורים אלו הם שקופים, ונעדרים לרוב מהנרטיב. מאמרי מבקש להיות להם לפה ולהופכם לנראים. נוסף על כך אבקש לבחון את תפיסות הילדות שמשתקפות בנרטיב של הילדים ושל מוריהם בהשוואה לתפיסות ילדות שרווחו באירופה בזמן המלחמה ובהשוואה לתפיסות ילדות שרווחו ביישוב היהודי לפני המלחמה.

ילדים, תפיסות ילדות ומלחמת העולם הראשונה

חיבורים רבים הוקדשו בשנים האחרונות לבחינת השפעות המלחמה על עולמם של ילדים, ביניהם מחקרים על ילדי

5

המלחמה ולתפיסות הילדות שהתפתחו במהלכה.⁶ רבים מן המחקרים הציגו את הילד כקורבן – הם בחנו את השפעות המלחמה על מצבם הפיזי והנפשי של הילדים ותיארו את הפגיעה הקשה שנגרמה להם עקב רעב, מפגש עם המוות, היעדר אב ופעמים גם אִם, היעדר חינוך ועוד.⁷ הם גם הדגישו את חוסר היציבות שיצרה המלחמה ואת התפקידים החדשים שנאלץ הילד לקבל עליו בגינה: שותפות בפרנסת המשפחה, טיפול באחים קטנים וכדומה. כמו כן עולה מן המחקר תפיסת הילד הלוחם כקורבן, אשר נאלץ לקחת חלק פעיל במלחמה תוך שהוא מובל לתפקידי לחימה באמצעות מניפולציות שיצר עולם המבוגרים.⁸

מחקרים אחרים עסקו בהבניית תודעת המלחמה ובהטמעת מטרות המלחמה בקרב ילדים באמצעות כלי הנחלה שונים, כמערכת החינוך, צעצועי ילדים או ספרות הילדים. דגש מיוחד הושם על הבניית תפיסות מיליטריסטיות בקרב הילדים כהכנה לגיוסם לשירות פעיל למען המולדת.⁹ על פי מחקרים אלו במלחמת העולם הראשונה השתתפו נערים בני שלוש עשרה עד שמונה עשרה בלחימה פעילה. נערים אלו, כך נטען, פעלו ממניעים פטריוטיים. הבניית דמות הלוחם לבשה אופי מגדרי מובהק: הבנים – לוחמים, והבנות נותרו במרחב הביתי, ממלאות תפקידים נשיים מסורתיים.¹⁰ יש במחקר גם ערעור על פרשנות מיליטריסטית זו. נטען כי ילדים קיבלו במקביל למסרים המיליטריסטיים גם מסרים פציפיסטיים, מגמה שהתעצמה משנת 1916, כאשר ברור היה לכול שהמלחמה נמשכת זמן רב מדי, וגובה מחיר כבד. נוסף על כך נקבע שלא ניתן להוכיח קשר ישיר בין המגמות המיליטריסטיות לבין גיוסם של ילדים למלחמה.¹¹ כמו כן עלתה הטענה שהמגמות המיליטריסטיות התקיימו בבתי הספר בגרמניה רק בחודשי המלחמה הראשונים, ואילו ברוב שנות המלחמה לא הייתה בבתי הספר תעמולה מלחמתית.¹²

ג'ורג' מוסה הטמיע במחקרו את המונח טריוויאליזציה של המלחמה בהקשר של ילדים. טריוויאליזציה היא תופעה כוללת המבטאת כניסה של יסודות מיליטריסטיים לחיי היום-יום, למשל

6 בסקירה זו אין בדעתי לכלול מחקרים הנוגעים בילדים אך קשורים יותר בעולמם של מבוגרים, למשל כאלו העוסקים בסוגיית הילודה בתקופת המלחמה.

7 M. Blum, 'War, Food Rationing and Socioeconomic Inequality in Germany during the First World War', *EHR*, 66, 4 (2013), pp. 1063–1083

8 E.A. Galway, 'Competing Representation of Boy Soldiers in WWI Children Literature', *PR*, 24 (2012), pp. 298–304

9 U. Mesut, 'Ottoman Arab Officers between Nationalism and Loyalty during First World War', *WH*, 20 (2013), pp. 526–544

10 K. Cowman, "There are Kind Germans as Well as Brutal Ones": The Foreigner in Children's Literature of the R.N. Gross, "Lick a Stamp, Lick the (לעיל, הערה 8); *First World War*, *LU*, 31, 2 (2007), pp. 103–115

Kaiser": Sensing the Federal Government in Children's Lives during WWI, *JSH*, 46, 4 (2013), pp. 971–988; Ph. Kirby, S. Carter & T. Woodyer, 'More than Child's Play?', *History Today*, December 2014, pp. 20–27; J. Oakes, *Kitchener's Lost Boys: From the Playing Fields to the Killing Fields*, Stroud 2009

11 K. Reynolds, "A Prostitution Alike of Matter and Spirit": Anti-war Discourses in Children's Literature and Childhood Culture before and during World War I, *ChLE*, 44 (2013), pp. 120–139

12 J. Scholz & K. Berdelmann, 'The Quotidianisation of The War in Everyday Life at German Schools during the First World War', *PH*, 52, 1–2 (2016), pp. 92–103

הפיכת פגז מלחמה לעציץ. הטריטוריאליזציה הייתה אחת הדרכים להתמודד עם המלחמה על ידי עשייתה לידועה ומוכרת. המגע עם חפצים הקשורים במלחמה הפך אותה לחלק טריטוריאלי של חיי היום-יום, הציג את המציאות הקשה בצורה אסתטית ופסטורלית, ותרם לתהליך ההכחשה של נוראות המלחמה. לטענתו של מוסה הטריטוריאליזציה של המלחמה בהקשר של ילדים באה לידי ביטוי בשני אופנים: האחד, סימול המלחמה וקידושה מצד אחד וייצוג מציאות המלחמה כמציאות תמימה מצד אחר, באמצעות איורי ילדים בדמותם של לוחמים בהווה או בעבר (אבירים נושאי חרבות); השני, סיגול הילדים לנוראות המלחמה והפיכתה למשחק או הרפתקה באמצעות ייצור משחקי מלחמה (למשל חיילי בריל). יש לציין כי מוסה קיבל במחקרו את הפרשנות המיליטריסטית של מייצגים אלו כסוכני גיוס של ילדים למטרות המלחמה.¹³

ממד נוסף אשר עולה מן המחקר הוא הבניית זיכרון המלחמה בקרב תלמידי בית הספר בשנים שלאחר סיומה. מחקרים אלו הציגו תהליכי הנצחה, האדרה של הלוחמים ושימוש לאומי בזכרם.¹⁴ מחקרים אחרים דנו באופן שבו מוצגת המלחמה במערכת החינוך כיום, למשל מאפייני הבניית הזיכרון של החיילים – לוחמים גיבורים או קורבנות של מדיניות כושלת.¹⁵ חקר הילדות בתקופת מלחמת העולם הראשונה בארץ-ישראל עדיין צעיר. רוב ההתייחסויות למצבם של ילדים מצויות במאמרים העוסקים בתיאור תופעות אחרות הקשורות בשנות המלחמה בארץ.¹⁶ לאחרונה, לנוכח ריבוי הכתיבה בנושא זה לרגל מלאת 100 שנים למלחמה, נכתבו מספר מאמרים הנוגעים לעולמם של ילדים, למשל מאמרה של אלה אילון על היתמות בירושלים בשלהי המלחמה, מאמרה של אורית ברקאי-בר-שירה העוסק בגימנסיה 'הרצליה' בזמן המלחמה, ומאמרה של יעל דר הדן בעיצוב זיכרון המלחמה בספרי הילדים של נחום גוטמן.¹⁷ עם זאת עדיין לא נכתב מחקר אשר מציג תמונה כוללת של השפעות המלחמה על ילדים או מנסה לבחון את השפעות המלחמה על הבנייתה של תפיסת הילדות העברית.

13 ג'ל מוסה, הנופלים בקרב: עיצובו מחדש של זיכרון שתי מלחמות העולם, תרגם ע' שמיר, תל אביב תשנ"ד, עמ' 132-144.

14 ראו למשל: B.C. Scates, 'Imagining Anzac: Children Memories of the Killing Fields of the Great War', J. Martens (ed.), *Children and War: A Historical Anthology*, New York 2002, pp. 50-62

15 ראו למשל: C. Pemmell, 'On the Frontlines of Teaching the History of World War', *TH*, 155 (2014), pp. 34-40

16 ראו למשל: מ' שילה, 'זנותן של בנות ירושלים במוצאי מלחמת העולם הראשונה – מבט גברי ומבט נשי', ירושלים וארץ-ישראל, 1 (תשס"ד), עמ' 173-196; ר' אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, כ: 1914-1920, ירושלים תש"ן, עמ' 15-120; י' מרקוביץקי, בכף הקלע של הנאמניות: בני היישוב בצבא התורכי 1908-1918, תל אביב תשנ"ה; י' סלמון וי' גולן, אלף עולמות: הרב אברהם יוחנן בלומנטל ומפעל חייו – בית הילדים 'ציון': שזור בזכרונות חמישה דורות בירושלים, ירושלים תשס"ג.

17 א' אילון, 'יתמות בקהילה היהודית בירושלים בשלהי מלחמת העולם הראשונה ולאחריה – סיפורו של "משרד היתומים בארץ ישראל"', היסטוריה, 33 (תשע"ד), עמ' 95-116; הנ"ל, "מבקרות יתומים" בירושלים, זמנים, 126 (אביב 2014), עמ' 72-83; א' ברקאי-בר-שירה, 'גימנסיה "הרצליה" במלחמת העולם הראשונה', פימנטל ונבון (לעיל, הערה 1), עמ' 31-56; י' דר, 'שדות הקרב האחרים: נחום גוטמן מעצב זיכרון מלחמה קנוני לילדים', זמנים, 126 (אביב 2014), עמ' 110-121. בהקשר זה ניתן לציין אף את חיבורה של אלבוים-דרור שהוזכר בהערה הקודמת. התייחסות ליתומים בחברה הערבית בתקופת המלחמה ראו: ג' גורדון, 'אנדרלים בבית היתומים: "ביר סאלם" (חוות שפון) בימי המלחמה', זמנים, 126 (אביב 2014), עמ' 58-71.

ילדים וילדות בארץ-ישראל ערב המלחמה

בחנינת תפיסות הילדות שרווחו בארץ-ישראל בתקופת המלחמה ראוי שתיעשה לאור תפיסות הילדות שרווחו בקרב אנשי היישוב לפני פרוץ המלחמה. לא מעט מחקרים התייחסו לילדים בתקופת העלייה הראשונה והשנייה. אומנם אף אחד מהם לא ניסה להגדיר במפורש מה היו תפיסות הילדות המקובלות באותה החברה, אך בכל זאת על סמך אותם מחקרים ניתן לנסח הגדרה מסוג זה.

ראשית עולה מן המחקרים ההנחה שהייתה בתקופה זו הגדרה של הילדות כתקופת חיים מובחנת. הילד לא היה חלק מעולם המבוגרים, והיה נתון למרותם ולפיקוחם. הילד נתפס כיצור פגיע, הזקוק לחינוך, לטיפול ולהגנה. הילדות נתפסה כתקופה של תמימות, שמחה, חופש ואושר.¹⁸ השקפות אלו הושפעו בראש ובראשונה מתפיסת הילד בחברה היהודית אבל גם מאידיאות מערב אירופיות, וייצגו במובנים רבים תפיסות מודרניות של הילדות.¹⁹ עם זאת כבמקומות אחרים בעולם באותה העת, הילדות הייתה קצרה – ילדים נדרשו לסייע בעבודות המשק החקלאי בגיל צעיר מאוד, בהיותם בני ארבע או חמש, וכבר בגיל שלוש עשרה סיימו את לימודיהם כדי להצטרף לחברת העובדים.²⁰ מכאן שבעיני בני התקופה הילדות הוגדרה ככל הנראה מלידה עד גיל שלוש עשרה.

נוסף על כך נטען כי במושבות שבהן חיו אימהות וילדיהם בתנאים קשים, הוקרבו הילדים על מזבח האידיאלוגיה. נשים במושבות מרוחקות ילדו את ילדיהן ללא סיוע מיילדת, וגידלו אותם בסביבה מוכת מחלות וללא סיוע רפואי נאות. ילדים רבים נדונו לקפח את חייהם בנסיבות אלו בעטיו של החזון החלוצי. על פי תיאור זה הילדים נתפסו כחיילים, ומותם – כהקרבה. בה בעת בעיני אימותיהם היו הילדים קורבנות חסרי אונים של המציאות החלוצית.²¹

תיאור זה תואם מחקרים המציגים את הילדות באותן שנים כילדות מגויסת ומולאמת. סוכני חברות של הרעיון הציוני, מורים וגננות, פעלו לעיצובו של ילד עברי חדש ולגיוסו למטרות המהפכה העברית. לטענת החוקרת רחל אלבוים-דרור יצר גיוס זה בקרב בני הנוער יחידה דורית אשר עיצבה תרבות נעורים עברית מובחנת מזו של דור ההורים.²² הילד העברי היה לדעת חלק מהחוקרים לא רק חייל במערכה הלאומית שגויס בידי דור המבוגרים למאבק, אלא גם יזם תרבות.²³ על פי תפיסה

18 ר' גרין, 'עיצובה של המשפחה העברית במושבות 1882-1914', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראיילן, תשע"ב, עמ' 141-145.
 19 בעת החדשה הוגדרה הילדות לראשונה כתקופה נפרדת בחיי האדם. הוגדרו גבולות הילדות (במחקר נע גיל הילדות בין עשר לשמונה עשרה) ותפקידיהם המובחנים של ילדים (לימוד ומשחק). הילדים נתפסו כמעמד נפרד, אשר לו חקיקה נפרדת, מוסדות מיוחדים, משחקים ספציפיים וכדומה. הילדות הוגדרה כזכות טבעית המוקנית לכל ילד. בתקופה זו החלו לראות בילד יצור תמים, ובילדות – תור זהב, התקופה המאושרת בחיי האדם. הילד נתפס כרף חלק אשר ניתן לעצבו, וכמי שנתון להגנה, למרות ולפיקוח של עולם המבוגרים. כחלק מההפרדה בין עולם הילדים לעולם המבוגרים והרצון לגונן על הילדים, הוסתרו מהם 'סודות' של המבוגרים, כדוגמת ענייני מין ומוות. ראו: ג' פוסטמן, אבדן הילדות, תרגמה י' כפרי, תל אביב תשמ"ו, עמ' 28-62; ז' שנקולבסקי, 'חזון ומציאות בתהליך בניין אומה: ילדות וילדי עיר בשנות הבית הלאומי (1918-1948)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראיילן, תשס"ט, עמ' 29-39.

20 גרין (לעיל, הערה 18), עמ' 132-136.

21 שם, עמ' 124-127.

22 אלבוים-דרור (לעיל, הערה 16), עמ' 311-382.

23 על גיוס ילדים לרעיונות לאומיים בחברות לאומיות ראו: ת' רוז, "ראויה המשפחה שיבנה מחדש": תפיסות של המשפחה היהודית העירונית בתקופת המנדט, א' כתבן, מ' שילה ור' הלפרין-קרירי (עורכים), חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאיש, רמת גן תשע"א, עמ' 21-56.

זו יוחסו לילדים יכולות פעילות לפעול ולקדם את המהפכה הלאומית. הם אלו שהנחילו את השפה העברית בבית ההורים, והם אף תרמו מרצונם למהפכה, למשל על ידי כתיבת מכתבים בעלי אופי לאומי לעיתונות.²⁴

ילדים בסבך המלחמה

'בהיותי בן שלוש שנים פרצה המלחמה הגדולה. התורכים לא הרשו ליהודי חוץ לארץ להישאר בנתינותם [...] ומדי יום ביומו הכרוז מהלך ברחובות יפו ומכריז לאמור: להווי ידוע לכל נתיני חוץ, כי בעוד זמן מה עליהם לצאת את ארץ ישראל ולכן עליהם להיכון לדרך'²⁵ – במילים אלו פתח תלמיד בית הספר 'תחכמוני' בירושלים את חיבורו העוסק בגירוש משפחתו לאלכסנדריה. תיאור זה מציג בצורה תמציתית אך נאמנה את המציאות שאליה נקלעו רבים מיהודי ארץ-ישראל בזמן מלחמת העולם הראשונה. תושבי הארץ שהיו בעלי נתינות זרה נאלצו לבחור בין שותפות גורל עם אחיהם היהודים ילדי הארץ על ידי קבלת הנתינות העות'מאנית (התעת'מנות), שמשמעה היענות לחובת הגיוס ופְּרֵדָה מקרובי משפחה אהובים, לבין שמירה על אזרחות זרה וגירוש. היו שבחרו להסתתר מפני השלטונות או חיו בזהות בדויה, והיו שחיו חיים כפולים, כחברי מחתרת ניל': בגלוי תמכו בשלטון העות'מאני ואף סייעו לו, ובסתר ניהלו כנגדו מאבק. העות'מאנים, שהיו מודעים לקיומה של רשת ריגול, פעלו לחשוף אותה, ובתוך כך עצרו חפים מפשע.²⁶

עבור ילדי המלחמה ערערה המציאות הפוליטית החדשה את הקרקע הבטוחה והמוכרת. אבות ופעמים גם אימהות התעת'מנו, גויסו, הסתתרו מחשש לגיוס או גירוש, וגורשו או נעצרו באשמת ריגול.²⁷ פעמים רבות צפו הילדים בתהליכי השינוי שליוו את המשפחה, ושלא הייתה להם שליטה עליהם, מבלי שיכלו להבין אותם או להשפיע עליהם. פעמים הסתירו ההורים מילדיהם מידע, אם בשל רצונם לגונן על הילדים ואם מחשש שחשיפת הסודות בפני הילדים תפגע במשפחה. פעמים אחרות נפרצה תפיסת הילדות המוגנת, והילדים נדרשו לגלות בגרות שלמעלה מגילם. הם מצאו עצמם שותפים לסודות, כאילו היו בוגרים, וחשו בשל כך פחד, חרדה ואחריות לגורל הוריהם.

בחיבור משנת תרפ"ב (1922) סיפר אחד התלמידים כי בזמן המלחמה הסתתר אביו ולא שהה בבית המשפחה. האם סיפרה לשכנים וילידים כי בעלה נסע לאמריקה. האב אימץ זהות בדויה והסווה את מראהו: 'תואר אבי היה כך: זקנו קצר, פאותיו ארוכות מעט וכובעו – "תרבוש"'. בסופו של דבר חזר האב לביקור בביתו, והילדים, שלא היו שותפים לסוד, לא זיהו את אביהם המחופש. הילד הקטן סירב

24 על הילד כיום תרבות ראו: ב' אבן-זוהר, 'שיתוף הילדים ביוזמה העברית בשנים 1880-1905', י' דר, ט' קוגמן וי' שטיימן (עורכות), ילדים בראש המחנה: ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית (דור לדור, לו), תל אביב תשע"א, עמ' 39-69; וכן: ז' שביט, 'ילדים כנושאי מהפכת הדיבור העברי', שם, עמ' 15-38.

25 'כהן, 'בגולה: מזיכרונות ילדות', חברנו, ו, ב (תרפ"ו), עמ' ב. כל גיליונות העיתון 'חברנו' מצויים בספרייה הלאומית בירושלים. ניתן למצוא עותקים של העיתון גם באח"י, מכל 4.415/4, ובאה"י, מכל 1546.

26 על מציאות החיים בארץ-ישראל בזמן המלחמה ראו: מ' נאור וד' גלעד, ארץ ישראל במאה העשרים: מישוב למדינה 1900-1950, תל אביב תש"ן.

27 על היעדר אב ראו להלן.

להכיר בזוהת החדשה של האב במשך כל תקופת המלחמה; הוא דבק בסיפור הבדיה שסופר לו וטען כי אביו נמצא באמריקה. לשאר הילדים במשפחה גרם הגילוי לחרדה. הם חששו שמא האב ייתפס, שכן לעיתים הוא היה מתגנב לביתו ובא לביקור. כדי למנוע את חשיפתו סיפרו לחבריהם כי בבית שוכנת חיה הטורפת ילדים – 'הם פחדו כמוכן ולא נכנסו אלינו'. החרדה הביאה את כותב החיבור לשאת מדי יום תפילה לשלום אביו: 'יבוא נא אבא ויחלץ מכל צרותיו'.²⁸ הבקשה של הורים מילדיהם להיות שותפים לסוד ההסתרה של האב יצרה שינוי בתפקידי בני המשפחה. עתה נדרש הילד לפעול להגן על אביו ולשמור על ביטחונו, בעוד האב נעדר מהבית ולא היה מסוגל לדאוג לשלומם ולביטחונם של בנו. יכולתו של הבן לשמור סוד הבטיחה הגנה לאב. במצב רגיש זה לא מפתיעים ביטויי החרדה של הילדים הזועקים מן החיבור ואסטרטגיות הפעולה שלהם – הכחשת קיומו של האב או שימוש בסיפורי בדיה ושקרים.

מורכבות דומה עוררה פרשיית הריגול שהסעירה את הארץ – ילדי מושבות הגליל חוו את משמעות החיים בצילה של מחתרת פעילה. מטבע הדברים פרשייה זו הוסתרה, והילדים נאלצו לפרש בכוחות עצמם את המתרחש. 'מה זה מרגלים, לא ידעתי, כי הייתי רק בן שש. גם עכשיו אין אני יודע בברור. יודע אני שמרגל הולך לרגל את האויב', כתב התלמיד שלמה שפי.²⁹ בקרב הילדים התפתח שיח הרואי שעסק במרגלים: 'לאחד מהם קראו מוטלה. על מוטלה זה היו מספרים במושבה שירד בשמשיה מאווירון אנגלי לחפור את הארץ'.³⁰ השמועות על קיומם של מרגלים שלהבו את דמיונם והשפיעו על משחקיהם – 'איך אפשר לעוף בשמשיה? לאלוהים פתרונים'. שפי נתן מענה לתמיהה זו במשחקיו: פעם אחר פעם ניסה לקפוץ ממקומות גבוהים כשבידו שמשיה ולעוף. הילדים לא הבינו את הסכנה הכרוכה בשמועות אלו עבור המבוגרים: 'קטנים היינו אז ולא הבנו כלל את גודל הסכנה המרחפת על אבינו'. ואכן אביו של שלמה, כרבים אחרים, נחשד בריגול ונאסר. המאסר הפתיע וזעזע את בנו: 'עמדנו ברחוב והבטנו בעיניים זולגות דמעות אל העגלה שבה היה אבינו היקר קשור בכבלים'. הוא תיאר את חוויית המאסר הפומבי והפרדה מהאב בנסיבות אלו כ'ליל בלהות'.³¹ גם כאן ניכר בלבול בין תפיסת הילד כמי שיש לשמור מפניו את סודות הריגול לבין המציאות שבה הילדים ניזונו משמועות על אודות המרגלים, שמקורן, יש להניח, בעולם המבוגרים. נוסף על כך, אולי בשל מידור הילדים, הם חיו במציאות לא ברורה שבה הריגול שסיכן את הוריהם נתפס דווקא כהרואי ומלהיב.

התמודדות מסוג אחר יצרו הגירושים מהארץ. תושביה היהודים של ארץ-ישראל ידעו שני גלי גירוש בזמן המלחמה. החל בנובמבר 1914 גורשו למצרים יהודים בעלי נתינות זרה שלא קיבלו עליהם

28 'אפל, 'אמריקה היכן היא?', חברנו, ב, ג (תרפ"ב), עמ' ב-ג.

29 'שפי, 'נצרת: סוף מגיליון א', חברנו, ב, ד (תרפ"ב), עמ' ד-ו.

30 עדותו של שפי תמוהה, וייתכן שיש בה עירוב של בריון ומציאות. אומנם במלחמת העולם הראשונה הוצנחו מרגלים, אך לא ידוע על פעילות ריגול מסוג זה בארץ-ישראל. על הצנחה של מרגלים בריטים בשטחי אויב במלחמת העולם הראשונה ראו: L. Kennett, *The First Air War 1914-1918*, New York 1991, p. 36. מקרה הריגול הקרוב ביותר למתואר בחיבורו של שפי הוא סיפורו של המרגל ליאון (ליב) לויסון, שפעל בשירות הריגול הבריטי, ושהגיע ארצה במטוס. אך הוא נחת בשדות שוממים בלילות ולא צנח ממטוס. ראו: ג' נראל, 'פרשת ריגול עלומה במלחמת העולם הראשונה', אריאל, 168 (תשס"ה), עמ' 90-94. גם מרגל בשם מרדכי לא הצלחתי לאתר.

31 שפי (לעיל, הערה 29).

גירוש משפחות עם ילדים מיפו

את גזרת ההתעת'מנות.³² בשלהי המלחמה, בשנת 1917, גורשו יהודי תל אביב ויפו ותושבי מושבות המרכז לאזור הגליל,³³ וגירוש זה לוה בתמותה עקב רעב ומחלות.³⁴ חוויית הגירוש טלטלה את עולמם של הילדים. בחיבורים הם מצטיירים כקורבן של מציאות שלא תמיד הבינו את משמעותה – 'במוחי, מוחו של ילד קטן, לא יכולתי לתאר לעצמי מה זה גרוש? ואם מגרשים למה רק את היהודים?'.³⁵ משמעות הגירוש התבהרה לילדים חיש מהר: קושי כלכלי – 'מאז [הגירוש] נשארנו עניים ומדלדלים וכל זה בא לנו בשל המלחמה הארורה הזאת';³⁶ קשיי פרדה וגעגועים – 'קטן מאוד הייתי אז, אך לבי כבר הרגיש געגועים על ארץ מולדתי. צר היה לי לעזבנה ופרצתי פעם בפעם בככי מר',³⁷ וחרדה, בעיקר בקרב המגורשים בשנת 1917, אשר נעקרו מבתיהם בזמן הכיבוש הבריטי, ועל כן גירושם נעשה פעמים תחת אש חיה. וכך סיפרה לאה:

32 'זיקת גולי ארץ ישראל באלכסנדריה אל היישוב היהודי בימי המלחמה', מ' אליאב (עורך), במצור ובמצוק: ארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה, ירושלים תשנ"א, עמ' 132-154.

33 שפי (לעיל, הערה 1).

34 על פי נתונים שהציג אלרואי, מתו כ-20 אחוז מהמגורשים, בעיקר ממחלות. ראו: ג' אלרואי, 'גולים בארצם? פרשת מגורשי תל-אביב ויפו בגליל התחתון', קתורה, 120 (תמוז תשס"ו), עמ' 145-147.

35 א' יהלום, 'הגרוש', חברנו, ז, ה (תרפ"ז), עמ' ג. החיבור מתאר גירוש שהתרחש בזמן המלחמה באירופה, אך בחרתי להציגו כאן כיוון שיש בו ממד אוניוורסלי.

36 שם.

37 כהן (לעיל, הערה 25). לחיבור נלווית נימה פטרויטית וספק אם ניתן לייחסה לחווייה אותנטית הקשורה בחינוך שקיבל הילד בביתו, שכן הכותב היה בן שלוש כאשר חווה את הגירוש. סביר להניח שהיא קשורה במסגרת שבה נכתב החיבור, כחלק ממשלוח התלמיד בבית הספר הלאומי שבו למד וכניסיון להיות שותף לשיח המקובל על מוריו. בכל זאת אין להתעלם מעוצמתה של החווייה המטלטלת של ילד קטן שנעקר מביתו.

העגלה בעלת שני האופנים נמשכת לאיטה בבוץ, בהנהגת התורכי בעל העניים הרעבות והאכזריות [...] ואני – עודני קטנה [...] מבטו של התורכי מרגיזני ומביאני למצב, שלא אוכל לפתוח פה, כאילו כפותה בחבלים אני [...] סביבי – פרדסים, תחת רגלי – בוץ, מאחורי הולכים הגולים המסכנים – כורעים תחת עול מסעם [...] פרועי ראש ויחפי רגל, על שפתותיהם – קצף, מקור ומפחד. רצים הם, אך כדי להיחבא מהיריות, מהפצצות, מהבורות המאיימים לבולעם חיים. אני – על העגלה, כבת־מלכה קטנה, נישאת.³⁸

חווית הגירוש, שלא כחווית הגיוס, הייתה משותפת למבוגרים ולילדים; הילדים חוו את הגירוש על בשרם, והמבוגרים לא יכלו למנוע את הפגיעה הישירה בהם. הילדים הפכו לקורבנות של מציאות שנכפתה עליהם. בכל זאת ניכר המאמץ של המבוגרים להפחית את עוצמת החוויה הקשה: לאה הקטנה עשתה את הדרך בעגלה בעוד המבוגרים צעדו, והיא הבינה את משמעותה של המחווה ותיארה את עצמה 'כבת־מלכה'.

בצד חווית הגירוש מספק חיבורה של לאה הצצה אל החרדה הקיומית, אל פחד המוות שליווה את המפגש עם שדה המערכה. אומנם ברוב שנות המלחמה לא התנהלה בארץ־ישראל מערכה פעילה, ורוב הילדים ובני הנוער לא חוו בסביבתם את המתרחש בשדה הקרב.³⁹ אך על אלו שחוו זאת השאירה החוויה רושם רב. כך למשל תוארה בחיבורו של אחד התלמידים החרדה שליוותה את המלחמה לכיבוש ירושלים: 'ערב חנוכה תרע"ח, איש לא נועז לצאת החוצה. עוד אמש התחדשה המלחמה ביתר עוז ומפרוררי העיר נשמעות יריות תכופות. הכדורים חולפים מעל ראשי האנשים ונתקעים בתוך האדמה. הכל שרוי בפחד'.⁴⁰ התלמיד יוסף צבי ברוכי תיאר אף הוא את הלחימה בירושלים: 'באחת השבתות שמענו כי הצבא האנגלי עומד כבר על יד מוצא. ואחר כך נוכחנו כי אמת הדבר. עוד לא כילינו לאכול את ארוחת הצהרים והנה בום! הכפות נפלו מידינו ורגעים אחדים ישכנו תמהים. אולם סוף, סוף נפתרה השאלה. פצצה נפלה על יד ביתנו'.⁴¹ החיים בתוך שדה קרב הביאו גם לפגיעה פיזית בילדים. למשל שלושה מילדי הרב אברהם יוחנן בלומנטל נפצעו בשעה שאחד מהם שיחק בנפל של רימון.⁴² חוויות אלימות אלו השאירו חותמם על הילדים, אך יש לזכור שהיו אלה חוויות אקראיות שליוו את סוף המלחמה.

כיבוש הארץ על ידי הבריטים בשנת 1917 הפיח תקוות לשינוי, והילדים היו שותפים לציפייה זו. 'כל האנשים שמצאתי בשוק ובבית מתלחשים "האנגלים בארץ הנגב". מתי יכבוש את ירושלים ויגרש את התורכים?', כתב יוסף צבי ברוכי.⁴³ בכיליון עיניים חיכינו לשביתת הנשק, לכריתת ברית השלום למען יקרא לנו דרור. וכשבא היום ההוא, לא החמצנו אף רגע ומהרנו לעזוב את אלכסנדריה ושכנו

38 לאה, 'זכרונות', בפיתנו (עיתון 'הגמנסיה העברית' ירושלים), ב' (חש"ד), עמ' 15, א"י, 4.145/3. תוכן הגיליון מלמד שהוא יצא לאור ככל הנראה בשנות העשרים.

39 היו מתלמידי הגימנסיה שהתגייסו לצבא הטורקי ובמסגרת זו לקחו חלק פעיל בלחימה בשדה הקרב, אך הם היו תלמידי הכיתות העליונות, בני שמונה עשרה ומעלה, ובשל גילם לא נכון להתייחס אליהם כאל ילדים ולכלול אותם במחקר זה. על גיוס הגימנזיסטים ראו: מרקוביץקי (לעיל, הערה 16).

40 'כבוש ירושלים', חברנו, ב, ב (תרפ"ב), עמ' ג-ד. על הלחימה בירושלים ראו: א' יעקובסון, 'עיר מחליפה ידיים: ירושלים במעבר בין האימפריה העות'מאנית לשלטון הבריטי', זמנים, 126 (אביב 2014), עמ' 84-95.

41 "צ' ברוכי, 'זיכרונות: ירושלים בשנת תרע"ח', תחכמוני: עלון התלמידים, ג, ב (תרפ"ה), עמ' יז, א"י, 4.145/10.

42 סלמון וגולן (לעיל, הערה 16), עמ' 118-123.

43 ברוכי (לעיל, הערה 41).

אל קננו, לארץ ישראל', כתב יוסף כהן, מילדי הגולים באלכסנדריה.⁴⁴ תלמיד אחר סיכם את עדותו: 'ירושלים נכבשה ובשמחה הדליקו בערב את נר החנוכה'.⁴⁵

עוני, רעב ומחסור

בשנות מלחמת העולם הראשונה היו יהודי ארץ-ישראל נתונים בעוני ומחסור. כספי החלוקה חדלו להגיע לארץ, והדבר פגע קשות בתושבי 'היישוב הישן', שכספים אלו היו מקור פרנסתם העיקרי. גם איכרים נפגעו מהמלחמה, שכן נסגרו בפניהם שווקים, והם התקשו למכור את התוצרת החקלאית שהניבו שדותיהם. מעט המזון שהיה בידי התושבים הוחרם פעמים רבות על ידי השלטונות לטובת הצבא הטורקי. היו שהתקשו למצוא פרנסה בשל המלחמה, ומשפחתם נדונה למצוקת רעב. המצב החמיר מאוד בשנת 1915, כאשר נפגעה הארץ ממכת ארבה שחיסלה את היכול בשדות רבים. בשנת 1917 חלה החמרה נוספת: הכיבוש הבריטי ניתק את ארץ-ישראל ממקורות הספקת המזון בעבר הירדן, שעדיין הייתה בשליטה עות'מאנית, המטבע איבד את ערכו, המזון התייקר, ותושבי הארץ חוו חרפת רעב.⁴⁶ באופן טבעי היו ילדים קורבן של מציאות קשה זו. היטיב לבטא את המצב ד"ר יעקב צבי ברונה: "'אני הגבר ראה עני'... אני בעצמי ראיתי הדלות והשפלות והדחק, השוררים באה"ק [בארץ הקודש] לרגלי המלחמה הנוראה הזאת [...] קול בכית עוללים ויללת ילדים רכים הגועים ברעב עדיין נשמע באזני, "אני הגבר ראה עני'...".⁴⁷

חיבורי הילדים חושפים את גורמי הרעב ואת המשמעות היום-יומית של החיים בצילו. כך סיפר התלמיד ישראל דימנט: 'הדבר הזה היה בזמן המלחמה. המצב היה רע מאוד. אבא ישב כל הימים בבית מבלי עבודה. משפחתנו רעבה. כולנו היינו מדוכאים'.⁴⁸ 'ככה סובלים אנו ייסורים בדומיה, ומרגישים את הרעב המתגבר עלינו מיום ליום, ויש אשר אין אנו אוכלים ימים שלמים', כתבו בשנת 1916 האחים יוסף ושמעון בני משה פסח.⁴⁹ כאמור הרעב החמיר במיוחד בסוף המלחמה, במהלך הכיבוש הבריטי. 'הפסיקו להביא לחם מעבר הירדן מזרחה [...] בבית שרויים בצער. אבא עצוב כי צועקים ללחם ואין [...] הלחם עלה מחירו עוד יותר בהיכנס האנגלים', סיפר יוסף צבי ברוכי.⁵⁰ תיאורי הילדים מציגים בחריפות את רפיון הידיים וחוסר האונים של עולם המבוגרים למול מצוקת הרעב. 'אבא עצוב', כתב כאמור יוסף צבי ברוכי; והתלמיד חיים גמזו תיאר את 'האם האומללה [...] מאמצת היא את ילדה אל לבה, הדופק כהולם פחד, היא מתהלכת אנה אנה ומשתיקה את ילדה הרעב, מתחננת היא לפניו כי יסבול עד יבוא אבא ויביא פת לחם'.⁵¹ למול חוסר האונים

44 כהן (לעיל, הערה 25), עמ' ב.

45 אנונימי (לעיל, הערה 40), עמ' ג-ד.

46 נאור וגלערי (לעיל, הערה 26).

47 י"צ ברונה, 'ארץ ישראל', המצפה, ז' במרחשוון תרע"ו (15 באוקטובר 1915), עמ' 3.

48 י' דימנט, 'בבית התבשיל: זיכרונות מימי המלחמה', חברנו, ב, א (תרפ"ב), עמ' ג.

49 המכתב מובא אצל סלמון וגולן (לעיל, הערה 16), עמ' 82.

50 ברוכי (לעיל, הערה 41).

51 ח' גמזו, 'הרעב', בפיתנו (עיתון 'הגמנסיה העברית' ירושלים), ב [חש"ד], עמ' 16, אח"י, 3/145.

שחשו המבוגרים מתוארים הילדים כקורבנות חסרי ישע – 'אחי הקטנטן שואל: "הבאת לחם? הבאת?"'⁵².

מחיבורי הילדים משתקף שבר. עולם המבוגרים לא הצליח לתת מענה לצורך הקיומי הבסיסי במזון. עומק השבר ניכר גם בכתבי המורים. הם תיארו את המועקה הגדולה שחוו משלא הצליחו להשיג מזון לילדיהם. המורה יעקב זלבסקי-אורי, שעבד בזמן המלחמה בבית הספר בבאר יעקב, סיפר כי נאלץ לעזוב את עבודתו כמורה בשנת תרע"ו (1916) ולחפש מקור פרנסה אחר, כי 'באותה שנה הגענו עד כיכר לחם'.⁵³ העיתונאי והסופר מרדכי בן-הלל הכהן כתב ביומנו על מורה בתלמוד תורה מנווה צדק ששם קץ לחייו כי לא יכול היה לשאת את המציאות הקשה ואת חוסר יכולתו לפרנס את אשתו ושמונת ילדיו.⁵⁴ 'רבים רבים בחרו במוות. אלה התנפלו מהגג, הטביעו עצמם בכורות, למען אשר לא יראו את ילדיהם גוועים מרעב. אבל הילדים מתו בכל זאת מרעב', כתב הצייר בוריס שץ.⁵⁵ הרעב הכבד וחוסר התוחלת שבמאמצי המבוגרים להשיג פת לחם הביאו לפעמים לחילופי תפקידים במשפחה: ילדים נדרשו לשתף פעולה עם ההורים במאבק להשגת מזון – על ידי יציאה לעבודה, גנבה או קיבוץ נדבות, צעד ששיקף סדרק בתפיסת הילדות המוגנת. יעקב ריזיס, תלמיד בית הספר 'תחכמוני' בירושלים, נשלח על ידי אימו לחפש מזון עבור בני הבית. בחיבור משנת תרפ"א (1921) הוא תיאר שליחות זו: 'הבקר האיר, הקור דוקר, הרוח מנשבת מכל צד. אני יוצא החוצה לבוש בכגדי הקלים למען מצוא לחם. רעב אני עוד מסעודת הלילה. אני הולך ורועד מקור. עלי להשיג לחם למשפחתנו'.⁵⁶ קשה לא פחות הייתה תחושת חוסר האונים של השיבה הביתה בידיים ריקות והאכזבה של בני הבית האחרים לנוכח כישלון החיפוש אחר המזון: 'שכתי הביתה רעב ולכי עלי דני. אחותי ואחי הקטנטן מחכים לי בכיליון עיניים ובידי אין מאום'.⁵⁷ לחוסר האונים נוספה תחושת אשם, בעיקר אם מת אחד מבני הבית בסופו של דבר בשל הרעב – 'אחרי שבועות אחדים מת אחי הקטן [...] הקורבן היקר הזה [...] שרק לפני ימים אחדים חי, הרגיש, בכה ושאל: "הבאת לחם, הבאת?"'⁵⁸.

בנסיבות אלו נאלצו הילדים לנהל מלחמות שנועדו למבוגרים וחוו חוויות קשות. ריזיס תיאר בחיבורו כמה קשה ומשפילה הייתה עבורו ההמתנה לחלוקת מזון לנזקקים מטעם הממשל העות'מאני, מפני שנציגי הממשל גילו יחס חשדני ואולי אף אנטישמי כלפי היהודים, אוכלוסייה שנחשדה כמסייעת לכוחות האויב:⁵⁹

52 י' ריזיס, 'לחם', חברנו, א, א (תרפ"א), עמ' 1-2.
 53 פ' לבטוב, 'מימים עברו', ד' קמחי ול"י ריקליס, ספר היובל של הסתדרות המורים: תרס"ג-תשי"ג, תל אביב תשט"ז, עמ' 573.
 54 מ' בן-הלל הכהן, מלחמת העמים, ב, ירושלים תרפ"ט-תר"ץ, עמ' 93.
 55 ב' שץ, ירושלים הבנויה: חלום בהקיץ, א, ירושלים תרפ"ד, עמ' 91.
 56 ריזיס (לעיל, הערה 52), עמ' 1.
 57 שם, עמ' 2.
 58 שם.
 59 בויכרונותיו הסביר דיזנגוף יחס זה כמציאות טבעית המלווה מלחמה, מציאות אשר מולידה חרדה מזרים, בייחוד בארץ-ישראל, שחלק מהיהודים בה היו בעלי נתינות זרה. ראו: מ' דיזנגוף, עם תל אביב בגולה: פרקי זכרונות מן העבר הקרוב בצרוף תמונות, תל אביב תרצ"א, עמ' 36.

הישמעאלים הקטנים מתגרים בי ומכים אותי ואני הולך הלאה עד בואי למקום שמחלקים את הלחם. שם גדול הדוחק וגם אני בין הנדחקים. היוונים והישמעאלים הקונים קוראים אחרי 'יהודון!' 'יהודון!' אולם אני איני שם לב לדבריהם. אני נדחק ונדהף ואיני יכול להגיע אל מחלק הלחם. סוף סוף הגעתי אליו והוא עונה לי בקרירות רוח: 'אזל הלחם!'. אני מביט ורואה בחלקו לחם לכל היוונים והישמעאלים ורק לי אין הוא רוצה לתת... במפח נפש אני יוצא מהדחק ומחכה בחוץ עד יעברו לפני המחלק כל האנשים. כולם קבלו לחם. אני בא לפניו שנית ומבקש ממנו את מנת לחמנו והלה גוער בי: 'לך! לך! יהודי. אין לחם'. שבתו הביתה רעב ולבי עלי דן.⁶⁰

הרעב הציב בפני הילדים גם דילמות מוסריות. הצורך להשיג מזון היה צורך קיומי, הייתה זו שאלה של חיים ומוות, והיו ילדים שנאלצו לגנוב כדי להביא אוכל לפיהם. התלמידה עדה קליין תיארה בחיבור משנת 1919 את המצב הקשה בו נתקלה ברחובות ואת הרגשות שליוו את מי שבחר לגנוב מעט מזון: 'עכשיו אין השאלה לגנוב, לא לגנוב. וחרטה עמוקה תוססת בלבו. אמת, טוב היה למות ברעב מלשלוח יד במעל. ועתה אין לו שוב טעם בחיים. החיים הנם תוהו ובוהו, טוב למות מלחיות. אבל מה קשה המוות כשהידיים מלוכלכות בגנבה [...] החיים הם כך, אחד משתגע מרוב טוב והשני משתגע מרעב'.⁶¹ בחיבור אחר באותו גיליון תיאר חברה לספסל הלימודים את המצוקה שאליה נקלע אדם אשר משתחרר מבית הכלא לאחר שנאסר בשל גנבת מזון, ושוב הוא נתון במצוקה, שכן אינו יכול למצוא פת לחם להשביע את רעבונו; 'רחם עלי', מתחנן גיבור חיבורו לפני עובר אורח, 'תן לי לחם ולא אצטרך לגנוב עוד פעם'.⁶²

שרידים לתפיסת הילדות המוגנת נמצאו דווקא במוסדות שטיפלו בילדים – בתי היתומים ובתי הספר. ארגונים אלו קיבלו מימון ממוסדות סיוע כדוגמת ארגון ה'ג'וינט' או ה'ועד הפועל הזמני לעניינים ציונים כלליים' בראשות לואיס ברנדייס. בתי הספר ובתי היתומים הרגישו שיש להם אחריות כוללת, ולמערכת החינוך העברית הייתה גם יכולת ארגונית שהעלתה אותה, לטענת אלבוים-דרור, לעמדת מנהיגות.⁶³ בתי היתומים קלטו בשנות המלחמה את הילדים שהגיעו למצב הקשה ביותר:⁶⁴ ילדים שהתייתמו משני הוריהם או שהתייתמו מהורה אחד אך ההורה השני לא יכול היה לטפל בהם, אם מחמת מחלה או בגלל היעדרות. הם סיפקו לילדים מזון, ביגוד, מחסה, טיפול רפואי וחינוך. בשל המצב החמור בתקופת המלחמה קלטו בתי היתומים ילדים רבים, והצפיפות בהם גדלה. למשל בבית היתומים 'ציון' היו ערב המלחמה שלושים ילדים, ובשנת 1917 עלה מספרם ל-128.⁶⁵ בתי הספר קיבלו עליהם את האחריות לכלכלת תלמידיהם, והפכו למרכזי סיוע לעת מצוא. הם עשו מאמצים לספק לילדים ארוחה ואף בגדים ומקום לינה. הם דאגו במיוחד לילדים יתומים וילידים שבאו

60 ריזיס (לעיל, הערה 52), עמ' 2.

61 ע' קליין, 'רגשות', אל על: עתון ספרותי (תלמידי הגימנסיה ירושלים, כיתה ד), א, ד (1919), עמ' ו, אהע"י, מכל 3516.

62 גר. אהרוני, 'ברחוב', שם.

63 אלבוים-דרור (לעיל, הערה 16), עמ' 27-28.

64 בזמן המלחמה פעלו בארץ מספר בתי יתומים שקמו ברבע האחרון של המאה התשע עשרה או בראשית המאה העשרים, רובם במסגרת ה'יישוב הישן', וביניהם 'בית היתומים הברלינאי', בית היתומים 'דיסקין', 'בית היתומים הכללי על שם וינגרטן' ובית היתומים 'ציון בלומנטל'. ראו: אילון, מבקרות יתומים (לעיל, הערה 17), עמ' 74-75.

65 סלמון וגולן (לעיל, הערה 16), עמ' 80.

ארצה כדי ללמוד ונותרו בזמן המלחמה מנותקים מהוריהם. 'בתחילת השנה החדשה, עמדה לפנינו שאלה איומה! איך ובמה לפרנס את התלמידות האלה שהוריהן גרים בחו"ל',⁶⁶ כתבה בשנת תרע"ה (1915) חסיה פיינסודר-סוקניק, מנהלת הסמינר לגננות בירושלים, שלמדו בו נערות בגיל העשרה.⁶⁷ הסמינר דאג למצוא מקורות מזון ומקומות דיור לכל אחת מהן. דוד אבישר, שניהל את תלמוד התורה של הספרדים בשנות המלחמה, דיווח על ילדים רבים שהיו עזובים ויתומים, ושהוא דאג לכלכלם בזמן המלחמה:⁶⁸ 'עיקר הדאגה הייתה הספקת ארוחת צהרים לילדים, ואותה השגתי ממטבח "בתי-מחסה" מיסודו של הרב הורביץ ז"ל. וקבוצת ילדים, שנשארו ללא הורים וללא קרובים, סידרתי בתה"ת [תלמוד התורה] וכלכלתי במאמצים קשים'.⁶⁹ לדבריו הוא אף דאג לילדים לבגדים, לנעליים ולמגורים. בשעות אחר הצהריים, לאחר העבודה, הוא היה מסתובב ברחובות ומנסה לסייע לילדי הרחוב הרבים אשר הסתובבו 'במקומות מבישים [...] והשחיתו את מעשיהם'.⁷⁰ המורה דוד חיון הסביר כיצד אפשרו פעולות אלו את תפקודם התקין של התלמידים:⁷¹ 'מעניין היה להסתכל בתלמידים האלה ולראותם בזמן הלימוד. אלה שהיו קרועים ויחפים ושרוב זמנם חזרו על הפתחים, ישבו בשקט ובהתעניינות [...] ועיניהם הביעו הבנה וחריצות'.⁷² גם התלמידים המגורשים זכו לסייע יחד עם בני משפחותיהם. כך למשל דאגו מורי הגימנסיה 'הרצליה' להספקת כינין לתלמידים המגורשים ואף לכיגוד ולמזון עבורם.⁷³ אהבה רמוז סיפרה כי בימי הגירוש לזיכרון יעקב ניגש אליה חיים ברנר, שהיה אז מורה בגימנסיה, וכידיו כמה מחולצותיו, וביקש ממנה לדאוג להתקין מהחולצות בגדים לילדי מגורשים שאין להם כותונת לבשרם.⁷⁴

דאגת המורים לצורכיהם הפיזיים של התלמידים הייתה ללא ספק בבחינת הצלת חיים. יש לשער כי היו ילדים שארוחתם המרכזית סופקה להם בבית הספר, וכי בית הספר היה גורם מרכזי ביכולת

66 ח' פיינסודר-סוקניק, 'מצבן החומרי של התלמידות' (דו"חות מהשנים תרע"ד-תרע"ז), אח"י, 4.13/3243.
 67 פיינסודר-סוקניק, גננת ומפקחת, לימדה בגני הילדים של חברת 'עזרה' בירושלים, והייתה פעילה ב'מלחמת השפות'. בשנת 1914 הקימה את גן הילדים א בויכרון משה בירושלים. ניהלה את המדרו להכשרת גננות ב'סמינר למורות "מזרחי" ומשנת 1919 הייתה מפקחת על גני הילדים בארץ. ראו: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוגריו: דמויות ותמונות, ו, תל אביב 1971-1947, עמ' 2672.
 68 אבישר, איש חינוך, עיתונאי, משורר וסופר, יליד חברון. בשנת 1911 לימד בתלמוד התורה בחברון, בשנת 1912 לימד בבית הספר 'תחכמוני'. משנת 1913 ובמהלך כל המלחמה ניהל את תלמוד תורה של הספרדים ששכן בעיר העתיקה. ראו: תדהר (שם), ב, עמ' 577.
 69 ד' אבישר, 'מורים מספרים', קמחי וריקליס (לעיל, הערה 53), עמ' 601.
 70 ד' אבישר, 'ת"ת הספרדים לקראת ערכים חדשים', ח' מזרחי (עורך), קובץ ליובל השבעים וחמש של ת"ת הספרדים על הר ציון בירושלים, ירושלים תש"י, עמ' 45. על תופעת ילדי הרחוב בתקופת המנדט ראו: שנקולבסקי (לעיל, הערה 19), עמ' 154-156, 289-316.
 71 חיון, איש חינוך, ניהל את בית הספר של חברון בפתח תקווה (בית ספר פיק"א) בשנים 1905-1947. ראו: 'דוד חיון: מנהל ביי"ס פיק"א', אתר אתפ"ת, נדלה ב-2 באוגוסט 2016.
 72 ד' חיון, 'ביה"ס פיק"א בפתח תקווה', קמחי וריקליס (לעיל, הערה 53), עמ' 533.
 73 בן-הלל הכהן (לעיל, הערה 54), ג, עמ' 170.
 74 י' יציב, 'בזיכרון יעקב (נרשם מפי אהבה רמוז)', מ' קושניר (עורך), יוסף חיים ברנר: מבחר דברי זיכרונות, תל אביב תש"ד, עמ' 166-167. ברנר, סופר, הוגה דעות ופובליציסט, שימש כמורה לספרות, לשון, תנ"ך ומשנה בגימנסיה 'הרצליה' וכמורה ומרצה במחנות גדודי העבודה. נרצח במאורעות תרפ"א, במאי 1921. ראו: תדהר (לעיל, הערה 67), ד, עמ' 1117.

תלמידי הגימנסיה
'הרצליה' עם
המורה לעברית
ישראל דושמן,
תל אביב, 1915
(באדיבות נדב מן,
ביתמונה)

ההישרדות שלהם בזמן המלחמה. עם זאת הצורך להסתפח לנוזקים לווה בתחושת בושה והשפלה, בעיקר לבני משפחות אמידות שמצבם הכלכלי הידרדר בשל המלחמה. כך למשל סיפר הנער מרכזי אהרון הלפרין: 'אחרי עמל ויגיעה, התרפסות והשתדלות, קיבלתי את הרישיון ממנהל התלמוד תורה, להיספח אל הילדים המקבלים את ארוחתם בצהריים מהנהלה'.⁷⁵ משפילה לא פחות הייתה חוויית האכילה במטבח ציבורי בקרב עניים ונוזקים: 'הארוחה הראשונה. כמה קשה היה לי לאכלה'. הוא תיאר גם את הבושה לגשת ולבקש את מנתו ואת הסיוע שקיבל ממוריו שהבינו ללבו ואפשרו לו לאכול את ארוחתו בנפרד, במקום שבו לא יראו אותו חבריו, וכך לא יבייש את אביו, שהיה בעל מעמד מכובד בקהילה.⁷⁶

הרעב היה ככל הנראה אחת מחוויות המלחמה הדומיננטיות. סקירת דרכי ההתמודדות עם מצוקה זו מעמידה במלוא עוצמתה את הפער בין יכולת ההתמודדות הרלה של האדם היחיד ליכולת של מערכות ממוסדות להתארגן ולסייע בהתמודדות עם מצוקה זו.

75 ככל הנראה מדובר בבנו השלישי של גדליה קושניר (הלפרין), שהיה מראשי אגודת 'חובבי ציון' בעיר שפולה שברוסיה, עלה ארצה באדר תרצ"ד (1914), ערב מלחמת העולם הראשונה, ונפטר בכ"ו באדר א' תרע"ו (1 במרס 1916). ראו: תרהר (שם), טו, עמ' 4967. אזכור של המשפחה וציור של עץ המשפחה ראו: ג' אלרואי, 'חלוצות שאינן פועלות: הגירת נשים לארץ-ישראל בראשית המאה העשרים', קתדרה, 118 (טבת תשס"ו), עמ' 67-88.

76 מ"א הלפרין, 'ארוחת צהריים: מזיכרונות המלחמה', חברנו, א, ג (תרפ"א), עמ' 2.

היעדר אב, יתמות, אובדן ושכול

היעדר אב היה תופעה רווחת בשנות המלחמה הגדולה. היו גם ילדים שאינם נעדרה או ששני הוריהם נעדרו, אך ברוב המקרים ההורה הנעדר היה האב. מנתונים סטטיסטיים שנאספו עם תום המלחמה מתברר שבראש משפחות רבות בארץ עמדו נשים, רובן אלמנות ומיעוטן נשים שנמנו כראש משפחה כיוון שבעליהן שהו בחו"ל.⁷⁷ למשל בדיווחי ועד הסיוע של הוועד הלאומי נכללו 700 אלמנות ולמעלה מ-200 נשים שחיפשו את בעליהן; 28 אחוז מנשים אלו איבדו את בעליהן בשנות המלחמה מסיבות שונות ובהן נטישה, והן הוגדרו עגונות.⁷⁸ תמונה דומה עולה מדיווחיו של אליעזר הופייץ על תופעת היתומים. על פי דיווחיו נמנו בירושלים כ-3,000 יתומים, מתוכם 1,714 יתומים מאב, 520 יתומים משני ההורים, 285 שהתייתמו מאימם, ושאיבהם עזב, ו-51 ילדים שננטשו על ידי שני הוריהם.⁷⁹ אם ניתן להעיד מהמעט על המרובה, גם בחיבורים המצויים בידי רוב ההורים הנעדרים הם אבות. היעדרותם נבעה מסיבות מגוונות: היו שגויסו לצבא הטורקי, אחרים גורשו מהארץ משסירכו להישמע לפקודת ההתעת'מנות,⁸⁰ והיו שנדרו למקומות מרוחקים כדי למצוא פרנסה או שהו במסתור בניסיון לחמוק מגיוס או מגירוש – הורים אלו הסתכנו בתפיסה ובהעמדה לדין באשמת עריקה, עבירה שדינה היה מוות.⁸¹ והיו ילדים שהוריהם מתו והם נותרו יתומים. בתקופת המלחמה היעדר האב יצר מצוקה קשה יותר מאובדן דומה בעיתות שלום.

77 ע' שמלץ, 'התמעטות אוכלוסיית ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה', אליאב (לעיל, הערה 32), עמ' 40. בערים הגדולות עמדו נשים בראש של יותר מ-30 אחוז מהמשפחות. בצפת, ששיעור התמותה בה במלחמה היה גבוה במיוחד, עמדו נשים בראש 47.8 אחוז מהמשפחות. כמושבות עמדו נשים בראש כ-20 אחוז מהמשפחות.

78 ג' אלרואי, 'נשים עזובות בשלהי התקופה העות'מאנית וראשית המנדט', ישראל, 15 (תשס"ט), עמ' 93-116. אלרואי ייחס נתונים אלו לתופעה רחבה יותר שאפיינה את ההגירה היהודית בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים. הוא אף קשר נתונים אלו לנתונים שמצאה שילה על נטישת נשים על ידי בעליהן במאה התשע עשרה ביישוב הישן, ולנתונים שהביאה ברנשטיין על נטישת נשים בתקופת המנדט. ראו: מ' שילה, נסיכה או שבוייה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840-1914, חיפה תשס"ב; ד' ברנשטיין, נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית, ירושלים תשס"ח.

79 Report of Mr. S. Hoofien to the Joint Distribution Committee of the American Funds for Jewish War Sufferers, Concerning Relief Work in Palestine from August 1st, 1917, to May 31, 1918, New York 1918. מציאות זו הביאה להגדרה נרחבת יותר של המונח יתומים ונכללו בו למשל גם ילדים עזובים מאב וילדים שהוריהם היו בחיים אך לא היו מסוגלים לפרנסם. ראו: אילון, מבקרות יתומים (לעיל, הערה 17), עמ' 78-79.

80 אין לנו נתונים מדויקים על מספר המתגייסים וגם לא פילוח של נתונים שיכול ללמד כמה מהם היו אבות לילדים. ככל הנראה מדובר בכמה מאות גברים. ראו: מרקוביץקי (לעיל, הערה 16).

81 שם, עמ' 61.

זלמן אסושקין-אלון
במדי הגדוד העברי,
אשתו חוה ובנם
מאיר
 (אוסף גרא, ארכיון התמונות ע"ש אשר ושושנה הלוי, יד יצחק ברצבי)

פרדה זמנית מאב לוותה בכאב, חרדה, דאגה וחוסר ודאות בכל הנוגע לגורל האב ולגורל המשפחה ואף בגעגועים ובתחושת חסך גדולה. תלמיד כיתה ו מבית הספר 'אחד העם' סיפר: 'כאשר הלך [אבי] למלחמה, כל בני הבית בכו ואני לא הבנתי את הסיבה כי הייתי עוד ילד קטן. עבר שבוע ימים, נוכחתי כי אבי לא ישוב עוד. בכיתי מאוד עם דמעות מרות'.⁸² אריה רוז'נסקי, שאביו נדד מירושלים לעבר הירדן כדי למצוא פרנסה ונפרד מילדיו לחודשים רבים, תיאר געגועים וציפייה לאב, שהיה חוזר לביתו לעיתים רחוקות. הוא ביטא אף פחד ודאגה לשלומו של האב, שנאלץ לנדוד בדרך רבת סיכונים בגלל השודדים שחיפשו מזון להשביע את נפשם.⁸³

חסרונו של האב הותיר חלל גדול בחיי הילדים. תלמיד בית הספר 'אחד העם' בתל אביב סיפר: 'על כל צעד ושעל הרגשתי את חסרונו של אבי. בבית, בחוץ, בבית הכנסת ובכל החיים. מה גדולה קנאתי עת אראה את חברי עומדים ליד אביהם. ימי חג הפסח התקרבו [...] אצלנו היה החג אָבֵל ויגון. ביחוד לי. אין את מי לשאול קושיות, אין פותח פיו בשירה, אין ממי לגנוב אפיקומן'.⁸⁴ עם הזמן הסתגלו הילדים למציאות החדשה ולקיום שגרת חיים ללא אב – 'ככה עברו שלושה חודשים ולא שמענו אודותיו דבר. חשבנו כי מת במלחמה וגורלו יהיה כי יקבר בארץ זרה. עברו עוד חודשים, עברה שנה ושכחנו את דבר האסון'.⁸⁵ לפעמים לווה ההיעדר ברגשות הערצה כלפי האב, שיכול לסכנות ועמד

אב חוזר פצוע
משדה הקרב.
ציור: התלמיד
א' לב, איור
לחיבורו של
התלמיד צ' אושמין
(הארכיון לחינוך יהודי
בישראל ובגולה
ע"ש אביעזר ילון,
אוניברסיטת תל אביב)

בהן בגבורה.⁸⁶ משחזר האב הביתה, לא תמיד יכול היה לדאוג לילדיו. פעמים הוא חזר מהמלחמה פצוע, והילדים דאגו לשלומם וקיוו להחלמתו. התלמיד צ' אושמין סיפר: 'ראיתי שאבי שוכב על המיטה ותחבושת לבנה על ראשו. כעבור חודש ימים נרפה [כך!] אבי וירד בפעם הראשונה מן המיטה.

82 צ' אושמין, 'זכרונות הילדות', אוצר התלמיד (עיתון ספרותי של מחלקה ד, בית ספר 'אחד העם'), כ"ג בתמוז תרפ"ו (ללא מספור עמודים), אח"י, 4.145/8. החיבור עצמו נכתב בל' בכסלו אותה השנה. לא ברור מלשון הדברים אם הילד חי בארץ בזמן המלחמה או שעלה ארצה אחריה. בכל זאת בחרתי להביא את הדברים כיוון שהחוויה המתוארת יכלה להתרחש גם בארץ.

83 א' רוז'נסקי, 'ערמה תציל ממות: מסיפורי אבי', חברנו, ד, יב (תרפ"ד), עמ' ג.

84 י' קנטרוביץ, 'מזיכרונותיי', טל הנער (בית הספר 'אחד העם' תל אביב), ו (תרפ"ז), עמ' 13-14, אח"י, 4.145/8. בזמן המלחמה התגוררה המשפחה ברוסיה. בחרתי להביא את הדברים במסגרת זו בשל הממד האוניוורסלי של החוויה שתיאר הנער.

85 שם.

86 רוז'נסקי (לעיל, הערה 83).

הוא היה עוד חלש אבל היה לו כוח ללכת סביב הבית. כעבור חמש [כך!] ימים שב לאיתנו והלכנו לטייל בפעם הראשונה בגן העיר. זו הייתה שמחתי הגדולה הראשונה שאותה אני זוכר.⁸⁷ יתמות והיעדר אב השפיעו על חוסנם של הילדים ועל מצבם הכלכלי. וכך כתב אחד הילדים: 'ואז כמעט אזל הכסף אשר השאיר אבי לאמי בכדי לכלכלנו והמצב היה קשה מאוד [...] לא היה מספיק כסף אפילו ללחם [...] וגרנו בבית חשוך'.⁸⁸ ילדים נתלו בחסדי זרים: 'עתה לא אשים לב אם מישוהו יראני בקלוני. אחת היא לי. אבי מת עלי ואשאר יתום באין תומך ועוזר. ולא נאה ליתומים עניים גאוה...'⁸⁹ פעמים נחלצו ילדים זה לעזרת זה. 'חברי כיתתנו', סיפרו האחים היתומים שמעון ויוסף בני משה פסח, 'בראותם את מצבנו הירוד ריחמו עלינו, ויחליטו ביניהם להביא מדי פעם פרוסת לחם קטנה ולמוסרה לנו'.⁹⁰ היו בין הילדים שהרגישו כי היתמות משפיעה על עתידם: 'שאיפה גדולה לי, אך מי יודע אם אגיע אליה [...] כי מי יפרנסני בשעת למוך? הורי עזבוני באבי. למה! באה שואה כזאת שאשאר יחידי בחיים מבלי אב ואם? מי ייתן והייתי גם אני מאושר כילד אחר אשר הורים לו וכן יכול להגיע למטרתו'.⁹¹ תחושות האבל והאובדן ליוו חלק מהילדים במשך שנים רבות. התלמיד ש' כוכבא סיפר כי בשעה שהלך ללוויה של חברו שרגא בריןקר, שנפטר בשנת 1921, הוא בכה לא רק על מות חברו אלא ביכה בשנית את מותו של אביו.⁹²

מות האב ופעמים מותם של חברים או בני משפחה אחרים הפכו את החיים בתקופת המלחמה לחיים בצל המוות. רבים מתו בשנות המלחמה מרעב וממחלות. על פי עדותו של בוריס שץ בירושלים בלבד מתו בתחילת 1917 כ-300 איש בחודש.⁹³ המוות הקיף את הילדים מכל עבר. 'בשנים הללו בבית הספר, שני אחי מתו עלי, אבי הלך לצבא, אמי, אחי ואחותי חלו. ואני מוכרח ללכת לבית הספר, העיד רפאל נאצר, תלמיד בית הספר 'תחכמוני'.⁹⁴ המוות היה חלק מחיי היומיום ולא הוסתר מהילדים. הם נכחו בבית המת, ראו את הגווייה, והשתתפו בלוויה – ואיש לא סבר כי אין זה מקומם. התלמיד דוד סגל סיפר כי בשעה שמת סבו הוא נקרא לביתו, ראה את הסב מוטל על הרצפה מכוסה בטלית, שמע את הקינות והבכיות, ונלקח עם כל שאר בני המשפחה ללוויה.⁹⁵ תלמיד 'הגימנסיה העברית' בירושלים נוח קליינגבייל תיעד ביומנו את הלוויה של בת כיתתו צלה רבינוביץ, שבה השתתף יחד עם בני כיתתו בתמוז תרע"ו (1916): 'מוךדי ראש הלכנו לגמול את הכבוד האחרון למתה. באנו אל

87 אושמין (לעיל, הערה 82).

88 'על הסף', חיבור גמר, בית הספר 'תחכמוני' בירושלים, י"ב במנחם אב תרפ"ה, אהע"י, מכל 1564.

89 הלפרין (לעיל, הערה 76).

90 מכתבם התפרסם אצל סלמון וגולן (לעיל, הערה 16), עמ' 82.

91 מ' הלפר, 'על הסף', חיבור גמר, בית הספר 'תחכמוני' בירושלים, י"ב במנחם אב תרפ"ה, אהע"י, מכל 1564.

92 ש' כוכבא, 'שרגא בריןקר ז"ל', חברנו, א, ב (תרפ"א), עמ' יב-יג.

93 שץ (לעיל, הערה 55), עמ' 91. וראו גם: ד' בראל וז' גרינברג, 'חולי וכולירה בטבריה במלחמת העולם הראשונה', קתדרה, 120 (תמוז תשס"ו), עמ' 161-182; ד' בראל, 'טרגדיה ירושלמית: מגפת הכולרה בעיר בשנת 1916', י' צ'רני וע' פינטל (עורכים), ירושלים במלחמת העולם הראשונה, הכנס השנתי העשירי, העמותה למורשת מלחמת העולם הראשונה בארץ-ישראל, ירושלים תשע"ב, עמ' 93-108.

94 ר' נאצר, 'על הסף', חיבור גמר, בית הספר 'תחכמוני', תרפ"ה, אהע"י, מכל 1564.

95 ד' סגל, 'מות סבי', חברנו, ז, ג-ד (תרפ"ז), עמ' ג. נוהג זה רווח בכיתות נמוכות כמו בגבוהות ונמשך בתקופת המנדט. ראו: פ' פישמן, 'שאלה', הד החינוך, 18, ח-י (תש"ד), עמ' 58; מ' בירנבוים, 'מלחמה וילדים', החינוך, 20, (א) (תש"ז), עמ' 104-109.

שדה הקברות, שדה זרוע מצבות'.⁹⁶ בדומה לכך התייחסו המבוגרים לחיים בצד החולי. צ' אושמין, תלמיד בית הספר 'אחד העם' בתל אביב, סיפר כי טייל עם אמו לתחנת הרכבת כדי לצפות בפצועים שחזרו משדה הקרב ולחפש את אביו הנעדר. האם אומנם הסתייגה מנוכחותו במקום כאוב זה, אך היא נכנעה להפצרותיו ונותרה בצידו בשעה שצפה במחזה: 'אנחנו יושבים, פתאום באה בשריקה נוראה הרכבת ובה הפצועים. אמי כבר חפצה ללכת כי היא לא רצתה לראות את הפצועים, אבל אני התנגדתי וישבנו עוד זמן מה'.⁹⁷

המורים בבתי הספר ניסו לסייע בעיבוד האבל על ידי ארגון מפעלי הנצחה לתלמידים שהלכו לעולמם. הם מצאו לנכון להנציח את תלמידיהם בעיתוני בתי הספר או בחוברות מיוחדות שהודפסו לשם כך. למשל הגימנסיה 'הרצליה' הוציאה בשנת תרע"ו (1916) חוברת הנצחה בשם 'צללים' לזכרו של תלמיד המחלקה השביעית שמחה רפפורט, שטבע בים ומת, והודפסו בה חיבורים ודברי הספר שכתבו חבריו.⁹⁸ כך נתנו מורי הגימנסיה, אולי בלי משים, במה לרגשות האבל של התלמידים על מות חברם. בדומה לכך הנציחו תלמידי 'הגימנסיה העברית' בעיתון בית הספר, 'המדרשני', את זכרה של חברתם צילה רבינוביץ, שמתה ממחלת הטיפוס. הם כתבו: 'שתיקה של דאגה בחצר [...] הראש מורד, העיניים זולגות דמעה, הלבבות כוכים, הכול מביע מוות. זהו הפרצוף הרגיל של הציפורים? זהו אור השמש המתוק? [...] דומה שהכול נתון באסון'.⁹⁹

ההתמודדות עם היעדר אב, אוכדן, יתמות ושכול חושפת גם היא חוסר עקביות בתפיסת הילדות. מחד גיסא ילדים נפגשו באופן בלתי אמצעי ולעיתים יזום הן בביתם והן בבית הספר עם מחלות ומוות, נושאים שהוגדרו בתפיסת הילדות המודרנית כשייכים לסודות המבוגרים. מאידך גיסא ניסו הורים ובעיקר מורים לגונן על הילדים ולסייע להם בהתמודדות עם המוות והאוכדן ובמתן ביטוי לרגשותיהם בכתיבה ובמפעלי הנצחה.

שגרת לימודים בצל המלחמה

במציאות החיים הקשה שיצרה המלחמה עבור הילדים שימש בית הספר עוגן. אומנם השלטונות העות'מאניים לא אפשרו לכל בתי הספר לפעול ובאותם בתי ספר שהותרה בהם הפעילות הלימודית, הטילו פיקוח חמור ומגבלות, ופגעו מדי פעם בשגרת הלימודים וברציפותם. ובכל זאת בית הספר סימל במידה לא מעטה חיי יציבות ושגרה. ברו"חות שנמסרו לראשי מחלקת החינוך תוארה פעילות לימודים סדירה.¹⁰⁰ בתי הספר לא חששו לבחון את תוכנית הלימודים ולהכין תוכניות לימודים

96 נ' קליינגבייל, 'במלחמת העולם הראשונה (מיומנו של תלמיד)', ח"מ מרחביה (עורך), הגימנסיה העברית בירושלים: ספר היובל, תרס"ט-תשי"ט, ירושלים תשכ"ב, עמ' 138.

97 אושמין (לעיל, הערה 82).

98 המחלקה השביעית של הגימנסיה העברית ביפו, צללים: קובץ ספרותי לזכר שמחה רפפורט, יפו תרע"ו.

99 קליינגבייל (לעיל, הערה 96), עמ' 137.

100 ראו למשל את הרו"חות ששלחה פיינסוד-סוקניק (לעיל, הערה 66). הרו"חות נכתבו בזמן המלחמה ונשלחו ככל הנראה לוועד החינוך שפעל מטעם המשרד הארץ-ישראלי. ועד זה היה אחראי לחלוקת כספי הסיוע למערכת החינוך ומכאן נבע כוחו בזמן המלחמה. התייחסתי לרו"חות אלו במאמר אף שמדובר בסמינר למורות, כיוון שבאותם ימים למדו

חדשות. למשל בעיצומה של המלחמה הוכנה תוכנית הלימודים של בית הספר 'תחכמוני' ונקבעו מטרות בית הספר.¹⁰¹ בבית הספר 'דורש ציון' נפתחה בזמן המלחמה כיתה עליונה חדשה, והמורה אברהם פילוסוף לימד בה צעירים בני חמש עשרה אשר התכוננו ללמוד רבנות או הוראה.¹⁰² כחלק משגרת בית הספר התקיימו ישיבות מורים וניתנו בהם סקירות על מצב הלימודים, אופי התלמידים, רמת התפתחותם והדאגה לחינוכם.¹⁰³ בשנות המלחמה נכתבו ספרי לימוד, נערכו בחינות לתלמידים, וחולקו תעודות הערכה בסוף השנה. בתי הספר אף קיימו פעילויות מחוץ לכותליהם. נערכו במידת האפשר טיולים, תערוכות של יצירות תלמידים, פעמים התקיימו תהלוכות ונשפים בחגים, ואפילו הוצע להקים עבורם מפעל קייטנות לימות הקיץ.¹⁰⁴ שגרת הלימודים נשמרה גם במקומות הגלות

**תלמידים גולים
באלכסנדריה
במהלך בדיקת
עיניים**
(ארכיון הספרייה
הלאומית, ירושלים)

בסמינרים תלמידות בשנות העשרה, שכיום לומדות בבתי ספר תיכוניים. על המגבלות שהוטלו על בתי הספר ראו: אלבוים-דרור (לעיל, הערה 16), עמ' 23-24. על שמירת השגרה והפיקוח על המוסדות על ידי ועד החינוך ראו: שם, עמ' 36-46.

101 מ"ש, 'לתולדות בית הספר "תחכמוני" בירושלים', קמחי (לעיל, הערה 5), עמ' 227.

102 א' גולדשטיין, שבעים וחמש שנה לדורש ציון, ירושלים תש"א, עמ' 49-50.

103 דיווח על אספה מסוג זה ראו: מ' כרמון, 'בימי מלחמה', קמחי (לעיל, הערה 5), עמ' 230.

104 עדויות למגוון פעילויות אלו ראו למשל: בן-הלל הכהן (לעיל, הערה 54), ב, עמ' 41-42, 48-49, 140, 161, וכן אצל א' לולו, 'היה זה בגליל', קמחי וריקליס (לעיל, הערה 53), עמ' 588.

שאליהם הגיעו מגורשי המלחמה. תיאור מיוחד במינו של שגרת הלימודים במחנה המגורשים באלכסנדריה מספקת לנו עדותו של תלמיד 'תחכמוני' יוסף כהן, שהוגלה לשם:

בשמונה שעות בבוקר היו כל התלמידים והתלמידות שמים את ילקוטיהם על שכמם והולכים לבית הספר. בהפסקה הגדולה חלקו לנו תמיד בבית הספר ריקי רבש, ריקי לילד, ריקי לילד. התלמיד שהצטיין בלימודיו ובהנהגתו זכה לשני ריקים ולקופסת שוקולד [...] בכל יום טרם ילכו התלמידים והתלמידות לבית הספר מחויבים היו לסור לבית החולים למען רפא את עיניהם. בצאתם מבית המרפא היו מקבלים מידו אסימון שמסרוהו לשוער שער-החצר. תלמיד שלא היה בידו אסימון לא יכול לצאת את השער, ובית הספר היה מעבר לשער. תלמיד שהחסיר יום אחד בבית הספר בלי סיבה מספקת היה נענש קשה. היו גורעים ממנת הלחם הניתנת להוריו למשך שלושה ימים. בבית הספר חלקו לנו את כל צורכי הלימוד והכתביה, ספרי לימוד, מחברות, עפרונות ומחקים. פעם בשני חודשים בא ספר וגלח את ראשי כל התלמידים והתלמידות.¹⁰⁵

לא ברור באיזו מידה ניתן ללמוד מעדות זו, המתארת את שגרת הלימודים באלכסנדריה, על המציאות בארץ-ישראל. עם זאת אנשי החינוך שלימדו בבתי הספר שהוקמו במרכזי הגולים באלכסנדריה, ושניהלו אותם, היו ארץ-ישראלים. על כן אפשר להניח שהיה דמיון מסוים בין בתי הספר שם לאלו שבארץ-ישראל. עדות זו מלמדת הן על תחומי האחריות שקיבלו עליהם בתי הספר כלפי תלמידיהם – חינוך, בריאות, היגיינה ותזונה – והן על שיטות העבודה הפדגוגיות שנקטו המורים, למשל הקפדה על כללי משמעת נוקשים ושימוש בחיזוקים חיוביים (ריקי רבש) ושליליים (גריעה ממנת הלחם). מעניין במיוחד השימוש שעשו מורים רבוע ככלי פדגוגי – נראה כי בבית הספר המתואר בעדות ניצלו את הרעב ליצירת מוטיווציה לימודית. עדויות להקפדה על משמעת גם בזמן המלחמה ועל ענישה מחמירה יש גם מבתי הספר בארץ,¹⁰⁶ אך לניצול הרעב ככלי פדגוגי לא מצאתי מקבילות במקומות אחרים. שיאו של המאמץ לקיים את השגרה היה ללא ספק בהקמתם של בתי הספר למגורשי תל אביב ויפו בסופה של המלחמה. בתי ספר אלו לא זכו לתנאים דומים לאלו שהתקיימו באלכסנדריה. ובכל זאת גם כאן ניסו מורים לשמר את השגרה בתנאים הקשים. בתיאור הנושא אופי רומנטי שחזר המורה אליהו יונה את בית הספר לילדי הגולים בכפר סבא:

באחת החורשות הגדולות הנמצאות על גבעה יפה במבוא המושבה, בנינו שמונה סוכות מענפי אקליפטוס. שש מהן שימשו לבית הספר ושתיים לגן הילדים. חלק מרהיטי בית הספר ההכרחיים ביתר הבאנו מתל אביב ואת השאר, ספסלים ושולחנות בעיקר, עשינו מענפי אקליפטוס גם אותם. מאותו החומר סדרנו לנו גם מכשירי התעמלות [...] בוקר-בוקר העפילו מאות תלמידים אל הגבעה, שעליה נמצאה חורשת בית הספר – תמונה מרהיבה, שכפר סבא לא ראתה מעודה ואף לא חלמה עליה.¹⁰⁷

גם בשפיה הוקם עבור תלמידי הגימנסיה בית ספר בטבע. בית הספר נחלק למחלקות כפי שהיה בתל אביב, והמשיך לקיים את סדר היום ואת תכנית הלימודים המקורית. המורים השתמשו בספרים ובמכשירי לימוד שהביאו עמם או שהביאו תלמידיהם.¹⁰⁸

105 כהן (לעיל, הערה 25), עמ' ב-ג.

106 ראו להלן.

107 א' יונה, 'עם הגולים בכפר סבא', קמחי (לעיל, הערה 5), עמ' 181.

108 בן-הלל הכהן (לעיל, הערה 54), ג, עמ' 169-170. על שגרת הלימודים במחנות המגורשים ראו גם אלכוביץ-דרור (לעיל, הערה 16), עמ' 44-45.

כדי לשמור על השגרה היה צורך להתגבר על התנאים הקשים. המורים, שהיו רעבים ללחם בעצמם, לימדו תלמידים שרבים מהם היו מזי רעב וחולים וחוו חוויות אישיות קשות.¹⁰⁹ 'בישיבות ובחדרים יושבים בחורים ונערים וראשם מורכך למטה מרעב ומרפיון הכוח, וכן גם בכתי השונים', העיד בשנת 1915 ד"ר יעקב צבי ברונה.¹¹⁰ עם זאת אנשי החינוך ראו בשגרה כוח מחזק, המעניק לתלמידים יכולת להתמודד עם הקשיים שיצרה המלחמה. לטענת המורה משה כרמון, אשר לימד בזמן המלחמה בגימנסיה בירושלים, שגרת הלימודים בבית הספר משמעה היה 'הוראת ילדים רעבים', אשר אומנם 'רעבו ללחם אבל נפשם חשקה בתורה'. שגרת לימודים זו השכיחה ממנו ומתלמידיו את הצער. הוא הדגיש בזיכרונותיו בייחוד את התרומה שתרמו הטיולים שערך לתלמידיו: 'הפחד מפני יד הממשלה התקיפה והלוחצת השתיקו את התינוקות, וגם עקבות הרעב, שהחלו להראות בכל פינות העיר, העביר מעל פני הילדים את סימני החדווה. היציאה לשדה הייתה גורמת, אפוא, להרגשת דרור ולב התלמידים פחד ורחב משמחה'.¹¹¹

שלמה שילר, 1915

במציאות הקשה לא תמיד יכלו המורים להשיג עזרי למידה ולגוון את דרכי ההורה. 'חמש שנים, שנות המלחמה, עברו עלינו ללא חומר וללא מכשיר; אף נושא אחד לא יכולנו למלא כראוי, כי תמיד חסר דבר מה', העידה הגננת תרצה קטינקא-גורביץ.¹¹² למרות מגבלה זו הצליחו חלק מהמורים לרתק את תלמידיהם ולבצע את עבודתם כראוי. כך למשל תיאר ביומנו התלמיד משה גרוסמן את שיעוריו של מורהו שלמה שילר בזמן המלחמה:¹¹³ 'כולם ישבו שלווים ושמעו את דברי האיש ביראת כבוד [...] איזו שלווה נעימה הייתה נסוכה על המחלקה בהיכנסו לתת את שיעוריו'.¹¹⁴ על חיים ברנר כמורה העיד ביומנו מרדכי בן-הלל הכהן, שצפה בכמה משיעוריו בשנת תרע"ו (1916): 'אין ספק, התלמידים יראו ברכה רבה במורה הזה. איננו קפדן ובכל זאת המחלקה נשמעת לו [...] השיעור נלמד אצלו באופן חי ותלמידים רבים לוקחים חלק בו'.¹¹⁵ למרות המלחמה המשיכו מורים רבים לעסוק בפיתוח מקצועי אישי ולא ויתרו על חלומות מהפכניים בתחום החינוך. הפיתוח המקצועי בא לידי ביטוי למשל במפגשים פדגוגיים שהתקיימו בזמן המלחמה. בן-הלל הכהן תיאר ביומנו מפגש מסוג זה שהתקיים באולם 'בית המדרש למורים העברי' בירושלים בכ"ג במרחשוון תרע"ז (19 בנובמבר 1916). לדבריו המפגש כלל הרצאה מפי המורה לתלמוד אליעזר מאיר

109 על מצב המורים במלחמה ראו: אלבוים-דרור (שם), עמ' 54.

110 ברונה (לעיל, הערה 47).

111 כרמון (לעיל, הערה 103), עמ' 229-232. כרמון היה ממקימי 'הגימנסיה העברית' בירושלים ומראשוני המורים שלימדו בה. ראו: תדהר (לעיל, הערה 67), ד, עמ' 1670.

112 ת' קטינקא-גורביץ, 'על הארגון', גננו, א (תרע"ט), עמ' 110. קטינקא-גורביץ הייתה גננת ועבדה בגן ילדים של חברת 'עזרה' בתל אביב, בגן לילדי התימנים ביפו, ב'בית המדרש למורות ביפו (מוסד חובבי ציון) לזכר א"ל לוינסקי' ובגן הרוגמאי בתל אביב. ראו: צ' שחורירובין, 'גננות עבריות בתקופת העלייה הראשונה והשנייה', דור לדור, יט (תשס"ב), עמ' 164-168.

113 שילר, איש ציבור, מורה ומחנך, היה מנהל 'הגימנסיה העברית' בירושלים בשנים 1910-1922. ראו: תדהר (לעיל, הערה 67), ד, עמ' 1950.

114 מ' גרוסמן, 'יומנו של תלמיד הגימנסיה בירושלים בימי מלחמה', מרחביה (לעיל, הערה 96), עמ' 130.

115 בן-הלל הכהן (לעיל, הערה 54), ב, עמ' 55. על ברנר ראו לעיל, הערה 74.

ליפשיץ – לימים מייסד 'בית המדרש למורים' "מזרחי" – על השקפתו החינוכית.¹¹⁶ דבריו עוררו דיון סוער והשתתפו בו בין השאר 'מנהל הגימנסיה העברית שלמה שילר, מורה צעיר בשם סוקניק ודוד ילין'.¹¹⁷ המפגש לא הותיר על בן-הלל הכהן רושם עז, ו'בכל זאת', כתב ביומנו, 'טוב הדבר, כי גם בשעת משבר כזו מוצאים אנשים תלמידי חכמים קורת רוח ואומץ לב להקדיש זמן לענייני רוח ולשאלות מחוץ לד' אמות של הלחם ושל הצרכים החומריים'.¹¹⁸ המורה אליהו לולו (הכרמלי) תיאר מפגשים דומים שקיימו מורי בתי הספר במושבות הגליל בזמן המלחמה:¹¹⁹ 'בימים ההם הרצו כל החברים או – נכון יותר – חשבו בקול על בעיות פדגוגיות ועל בעיות ציבוריות אשר דומה לא נפתרו עד היום'. דיוני המורים בגליל עסקו בשאלות מתודיות ופדגוגיות: כיצד ללמד היסטוריה או תנ"ך, כיצד שואלים שאלה טובה אשר תעורר את סקרנות התלמידים, ואם וכיצד לשלב בבית הספר את השיטה העמלנית.¹²⁰

היו מורים שלא נרתעו ושפעלו ליישום מהפכות בחינוך בזמן המלחמה למרות המצב הקשה בבתי הספר שבהם עבדו. המהפכות בתחום החינוך נעשו על ידי המורים כאילו לא הייתה מלחמה, ואולי דווקא המלחמה אפשרה לחוללן, שכן בכאוס הכללי קשה היה לפקח על הנעשה בבתי הספר ולסכלן. למשל דוד אבישר החל בשנת תרע"ג (1913), ערב המלחמה, מהפכה בחינוך בתלמוד תורה של הספרדים בעיר העתיקה בירושלים, והמשיך בה במהלך המלחמה. הוא קיבל לעבודה במוסד מורים צעירים כדוגמת המורה יהודה בורלא, ובמקום המערכת המסורתית ברוח החדר שהתקיימה במוסד עד אז, קיים גם בתנאי המלחמה הקשים מערכת חינוך בעלת אוריינטציה מודרנית ששילבה לימודי חול וקודש, ושהעניקה לתלמידים שירותי הסעדה והגינה. הלימודים בבית הספר בזמן המלחמה נמשכו עד השעה ארבע, וכן התקיימו שיעורי ערב ובסופי שבוע מפגשים להורים.¹²¹ המורה דוד אידלסון כתב ביומנו כי בשנת 1915 ערך ניסוי בחינוך עמלני עברי בבית הספר שבו לימד בהר טוב.¹²² היומן נכתב כאילו לא הייתה מלחמה, ואין בו כל אזכור למצב בארץ באותה השנה, למעט התייחסות אגבית

116 ליפשיץ, רב, מחנך וחוקר יהדות, היה מראשי תנועת 'המזרחי' בארץ, ושימש כמורה בבית המדרש 'עזרה' וב'בית המדרש למורים העברי' בירושלים. היה מנהלו הראשון של 'בית המדרש למורים' "מזרחי" ומנהל מחלקת החינוך הדתי של ההנהלה הצינונית. ראו: תדהר (לעיל, הערה 67), ג, עמ' 1275.

117 בן-הלל הכהן לא הזכיר את סוקניק בשמו הפרטי, אך הכוונה ככל הנראה לאליעזר ליפא סוקניק, לימים פרופסור לארכיאולוגיה ומי שזיהה לראשונה כמה מהמגילות הגנוזות. סוקניק למד הוראה בבית המדרש למורים של חברת 'עזרה' והיה מורה בתקופת המלחמה. ראו: תדהר (שם), ו, עמ' 2670. ילין היה מורה, חוקר הלשון העברית ואיש ציבור. מייסד 'בית המדרש למורים העברי' ומראשי הסתדרות המורים וועד הלשון העברית. ראו עליו: ע' מייטליס, בדרך האמצע: דוד ילין: סיפור חיים (דוד לדור, מח), תל אביב תשע"ה.

118 בן-הלל הכהן (לעיל, הערה 54), ב, עמ' 186-187.

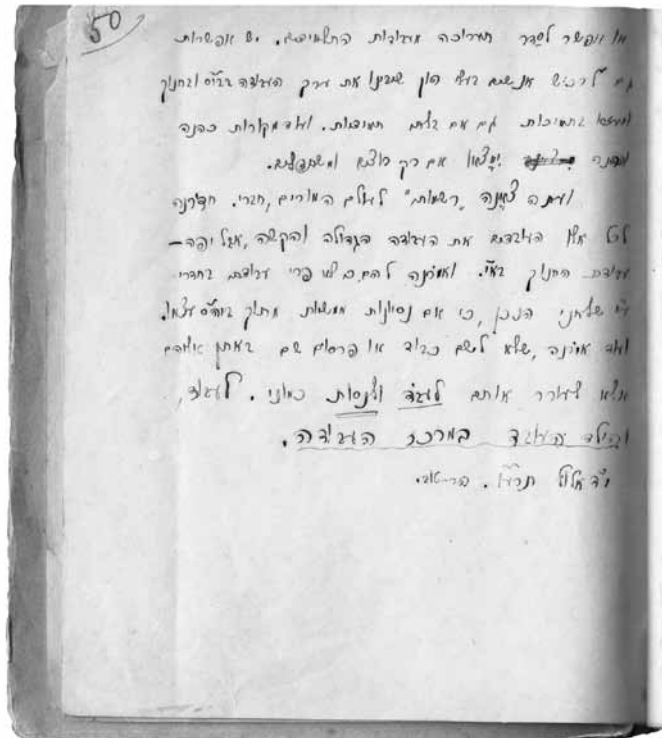
119 הכרמלי (לולו) היה מורה במנחמיה, יבנאל וטבריה, יושב ראש הסתדרות המורים בגליל העליון ולימים חבר כנסת. ראו: תדהר (לעיל, הערה 67), ט, עמ' 3333.

120 לולו (לעיל, הערה 104), עמ' 587.

121 אבישר (לעיל, הערה 70), עמ' 44-45. בורלא, מחנך וסופר, בוגר בית המדרש למורים 'עזרה', לימד בזמן המלחמה בתלמוד תורה של הספרדים בירושלים וגויס לצבא הטורקי. לאחריה התמנה למנהל בתי הספר העבריים בדמשק. ראו: תדהר (לעיל, הערה 67), ג, עמ' 1322.

122 אידלסון, מחנך ומאבות החינוך העמלני בארץ, לימד בזמן המלחמה בהר טוב. ייסד את חברת הילדים הראשונה בקיבוץ בית אלפא וניהל את המוסד, משנת 1929 לימד ב'בית הספר הדוגמאי' בתל אביב, ומשנת 1934 עבד במחלקה לטיפול בילד שעל יד עיריית תל אביב. ראו: תדהר (שם), ב, עמ' 851.

למכת הארכה. לימים כתב אידלסון על עבודתו בשנים אלו כי התקיימה 'במשך ארבע שנים בתנאים הקשים ביותר'.¹²³ אידלסון העיד כי פעל בעיקר כדי להתנסות בעצמו בדרכי החינוך העמלני, אך האופן שבו בחר לסיים את יומנו מלמד שכבר בשנת 1915, בעיצומה של המלחמה, שאף להפיץ שיטה זו בקרב מורים ברחבי הארץ:

ועתה צאנה 'רשימותי' לעולם המורים, חברי. חדרנה לכל אלו העובדים את העבודה הגדולה והקשה, אבל יפה – עבודת החינוך בארץ ישראל. ואמורנה להם כי לא פרי עבודתי בחדרי על יד שולחני הנכנ, כי אם ניסיונות ממשיות מתוך בית הספר עצמו. ועוד אמורנה, שלא לשם כבוד או פרסום שם באתן אליהם אלא לעורר אותם לעבד ולנסות כמוני. לעבוד, והילד העובד במרכז העבודה.¹²⁴

המצב הכלכלי החמור והתלאות שעברו מורים ותלמידים כאחד הביאו לעיתים להיווצרות יחסי קרבה ביניהם. 'ובימים ההם, בעת הצרות והמצוקות, בעת שההתקרבות למורים התחילה, התחלנו להכיר ביותר את שילד ולחבבו', כתב התלמיד משה גרוסמן.¹²⁵ בדומה לכך תיאר במורה אהרון יונה את יחסי המורים והתלמידים בבית הספר המאולתר בגלות כפר סבא:

'העבודה בטבע החופשי ובחיים בצוותא, שפרו את היחסים הישרים החפשיים והידידותיים שבין המורים והילדים. כי לא רק בשעת הלימודים אלא גם אחריהם נפגשנו יחד על כל צעד ושעל. הילדים היו קשורים מאוד לבית הספר וגם אחרי הלימודים נמצאו על פי הרוב בקרבתו'.¹²⁶ עדויות אלו אינן מפתיעות לנוכח הרושם העולה מהתיאורים שבית הספר שימש לילדים עוגן במציאות הסוערת. עם זאת הצורך לקיים שגרה גם באותם הימים הביא מורים אחרים לשמור על כללי סדר ומשמעת נוקשים ולהקפיד על שמירת הנהלים. כך למשל העידו תלמידי בית הספר 'תחכמוני' בחיבורי הגמר שכתבו בשנת תרפ"ה (1925) על חוויות של ניהול כיתה נוקשה בזמן המלחמה, שכלל הרחקה מבית הספר כצעד ענישה, השפלה של תלמיד על ידי מורה בפני כל הכיתה, הורדת תלמיד לכיתה נמוכה למרות קשיי הלימוד בתנאים של מצוקת רעב וחולשה. תלמיד 'תחכמוני' סיפר בחיבור הגמר שלו כי בשנות

העמוד האחרון
 ביומנו של המורה
 דוד אידלסון
 משנת 1916
 (הארכיון לחינוך יהודי
 בישראל ובגולה
 ע"ש אביעור ילין,
 אוניברסיטת תל אביב)

123 יומן המורה דוד אידלסון, אח"י, 5202/261. עותק מורפס של היומן ראו: ש' רשף, חינוך חדש בארץ ישראל (תרע"ה-תרפ"ט), תל אביב תשמ"ה, עמ' 16-46. וכן ראו: ד' אידלסון, 'התקופה שלאחר המלחמה והיחפושים בחינוך', קמחי וריקלים (לעיל, הערה 53), עמ' 308.
 124 יומן המורה דוד אידלסון (שם), עמ' 50.
 125 גרוסמן (לעיל, הערה 114), עמ' 130.
 126 יונה (לעיל, הערה 107), עמ' 181.

המלחמה הוא למד בתנאים קשים, היה רעב כל הזמן, וחזר לבית קטן וחשוך. הוא נכשל בלימודיו והושאר יותר מפעם אחת באותה הכיתה לשנת לימודים נוספת, דבר שגרם לו עוגמת נפש רבה: 'בקול בוכים יצאתי את הכיתה ובאותה שעה אמרתי אל לבי אלו יכולתי והייתי גוזר את הארון [המורה שהחליט להורידו כיתה] לגזרים'.¹²⁷ מתיאורים אלו נראה שבית הספר התנהל בשנים אלו כאילו לא התקיימה מלחמה, והיחס אל התלמידים לא שונה בשל מצבם החומרי – ולעיתים הנפשי – הקשה.¹²⁸

גיוס הילדות לחזון הלאומי בצל מוראות המלחמה

במכתב שכתב דוד אבישר אל ד"ר יוסף לוריא בשנת תרע"ה (1914) הוא תיאר את מטרת עבודתו בתלמוד תורה של הספרדים בשנות המלחמה: 'הד"ר לוריא יזכור שיותר משלוש מאות ילדים אומללים מסורים לדינו. דוד אשר אנו מסורים לו ושואפים לברוא ממנו אותו המון הבריא, החי בדמיונו למרות משוכות הזמן. עובדים אנו בכל המרץ הדרוש. כי חובתנו, חובת עמנו היא זו'.¹²⁹ מלחמת העולם הראשונה פרצה בסמוך לסיומה של 'מלחמת השפות', על כן לא מפליא שגם בתקופת המלחמה הציבו מורים רבים בראש סדר היום שלהם את המאבק להמשך קיומה של מערכת החינוך ולמען הגמוניה של העברית ושל החינוך העברי בארץ.¹³⁰ 'הדאגה לקיום מוסדות החינוך שהיו צפויים בעקב המצב שהתהווה לחורבן כמעט, העסיקה את הלבבות והודות לסיוע ההסתדרות הציונית, שבא מאמריקה, לא הלך בית הספר העברי, יציר כפיו של המורה העברי, לאָבוד ומלחמתו להשלטת הלשון העברית והחינוך העברי לא היתה לשווא', העיד המורה משה כרמון.¹³¹ מאבק זה הוצג בזיכרונות המורים כמאבק המרכזי בזמן המלחמה, והם ראו בו את הישגם החשוב ביותר. המאבק נשא אופי כלכלי ופוליטי של שתדלנות והתרפסות. 'שמי היה ידוע ביותר לג'מל פחה משום השתדלותי הנמרצה שיוסר החרם מעל בתי הספר שעמדו תחת הנהלתי', כתב בזיכרונותיו ניסן טורוב, 'השתדלותי נמשכה כמה וכמה חודשים וגרמה הרבה צער ועלבון'.¹³² בתי הספר נדרשו להכריע בשתי סוגיות: שמירה על זהות עברית או התעת'מנות, כדרישת השלטונות, והוראת השפה הטורקית והגיאוגרפיה ודברי הימים של טורקיה; שמירה על עצמאות או קבלת חסות ומרות של גורמים בעלי ממון כרשת 'עזרה' או ה'משרד הארץ-ישראלי', שדרכם זרמו לארץ בשנות המלחמה כספי תרומות מיהדות ארצות-הברית. קבלת ההחלטות הייתה לא פשוטה עבור ראשי מערכת החינוך הצעירה, שזה

127 'על הסף' (לעיל, הערה 88).

128 'על הסף', חיבורי גמר של תלמידי בית הספר 'תחכמוני' בירושלים, תרפ"ה, 'הע"י, מכל 1564.

129 אבישר אל הד"ר לוריא, ראש מרכז המורים ביפו, י"ג בטבת תרע"ה (30 בדצמבר 1914), אח"י, 4.1/1.

130 על 'מלחמת השפות' ראו למשל: מ' רינות, חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה וכמאבק: פרק בתולדות החינוך העברי בארץ ישראל ובתולדות יהודי גרמניה, ירושלים תשל"ד; מ' שילה, 'מלחמת השפות כ"תנועה עממית"', קתורה, 74 (ניסן תשנ"ה), עמ' 87-119; L.A. Schor, *The Best School in Jerusalem: Annie Landau's School for Girls, 1900-1960*, Waltham, MA 2013.

131 כרמון (לעיל, הערה 103), עמ' 229.

132 נ' טורוב, 'פרקי חיי', י' זילברשלג וי' טברסקי (עורכים), ספר טורוב, בוסטון תרצ"ח, עמ' 35. טורוב, מורה, פסיכולוג, סופר, עיתונאי, עורך ומתרגם, היה מייסד 'בית המדרש למורות ביפו' ('סמינר לוינסקי') ומנהלו הראשון. לימים היה מנהל בית המדרש למורים בבוסטון ופרופסור במכון היהודי לדת בניו יורק. ראו: תדהר (לעיל, הערה 67), ו, עמ' 2446.

עתה יצאה מ'מלחמת השפות' וידה על העליונה.¹³³ לדברי אלבוים-דרור רבים מן המנהלים בחרו לקבל את חסותו של ה'משרד הארץ-ישראלי', אם מתוך הזדהות רעיונית ואם בשל התמיכה הכלכלית שהעניק למוסדות. מציאות זו הביאה למהפכה ביחסי הכוחות בתוך מערכת החינוך: המוסדות הלאומיים העבריים שלטו לראשונה ברוב מוסדות החינוך היהודיים בארץ-ישראל.¹³⁴ הגמוניה זו נתפסה על ידי מורים רבים כהישג המרשים ביותר של המלחמה – 'ואף על פי כן [על אף הקשיים] הלך בית הספר העברי ונתחזק בימים ההם בקרב הישוב [...] ולב הילדים נטה אחר החינוך העברי'.¹³⁵ מניעי המאבק למען בית הספר העברי בשנות המלחמה היו לאומיים, אך במתכוון או שלא במתכוון הוא סייע לתלמידים גם בהיבטים רגשיים. המורים הלאומיים הציבו בפני תלמידיהם חלום; הם סיפקו להם תקווה וייעוד, וחיזקו את האמונה שהמציאות הקשה צפויה להסתיים, ושלאחריה יבואו ימים טובים יותר. ברוח זו כתב לתלמידיו בשנת תרע"ו (1915) המורה ומנהל 'הגימנסיה העברית' שלמה שילר: 'תלמידים יקרים [...] אני מאחל לכם, שלא יתגנב ייאוש בקרב לבכם ושתוכלו לאמור בבטחה: אנו נתנו לארץ ולעם את כל מה שיכולנו. אני תקוותי חזקה, שאנו הולכים לקראת עתיד מזהיר, שאלפי אפשרויות שנרדמו בקרקע נשמתנו תצצנה ותצאנה לאור העולם, ובכך אל להירדם, אל להיוואש!'.¹³⁶

פעולה זו למען המשך קיומו של החינוך הלאומי למרות המכשולים שהציבו השלטונות העות'מאניים, הוצגה בזיכרונות המורים כפעולה הרואית. כאמור המורים כתבו את סיפורם בשלהי שנות העשרים, ל'ספר היובל של הסתדרות המורים', ואין ספק כי מסגרת זו והמרחק בזמן תרמו לעיצוב האופי ההרואי של העדויות. כך למשל תואר מאבקם העיקש של מורי 'תחכמוני' בירושלים למען בית הספר כתיאור הלקוח מסיפורי החלוצים או לחלופין המגינים שהקריבו את חייהם למען מולדתם: 'רק מי שזוכר מניסיונו או מי שהעמיק ללמוד ולדעת את המשבר הכלכלי הקשה שעבר אותה שנה על היישוב ידע להעריך את ה"קורבנות" שנטלו על עצמם מורי "תחכמוני" להקריב (אליבא דאמת את עצמם) למען קנייני הלאום'.¹³⁷ במהלך המלחמה סגרו השלטונות העות'מאניים את בית הספר, והמורים שהרגישו מחויבים לבית הספר, שהיה עבורם מפעל חיים, הפעילו אותו בסתר. לעדות זו, אשר מזכירה, אולי במכוון, את מאבק המורים ב'מלחמת השפות', נוסף בזיכרונות המורים נופך רומנטי: 'המורים והתלמידים פשטו בשדות, בעמקים ובגאיות והלמודים נמשכו בסתר'.¹³⁸

133 על החינוך העברי לאחר 'מלחמת השפות' ראו: אלבוים-דרור (לעיל, הערה 16), עמ' 21-15.

134 שם, עמ' 60.

135 כרמון (לעיל, הערה 103), עמ' 230.

136 ש' שילר, 'מכתב לתלמידים', מרחביה (לעיל, הערה 96), עמ' 132.

137 ד' יוסיפון, 'בית הספר תחכמוני', תרפיס, אה"ע"י, מכל 1564. יוסיפון, מתרגם ועורך ספרים, היה יושב ראש הוועד המפקח של בית הספר 'תחכמוני' בירושלים.

138 שם. על מאבק המורים בתקופת 'מלחמת השפות' ראו: ר' אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, א: 1854-1914, ירושלים תשמ"ו, עמ' 335-343. גם פעולתם של המורים בבתי הספר בגלות דמשק תוארה כפעולה חלוצית. כך למשל כתב בזיכרונותיו המורה והסופר יהודה בורלא: 'וראוי לציין שהפצת החינוך העברי והתנועה הלאומית בכלל יש לזקוף בעיקר על עבודתם ועל מסירותם של המורים שנשלחו לדמשק' (י' בורלא, 'בית הספר העברי בדמשק', קמחי וריקליס [לעיל], הערה 53, עמ' 175). וראו גם את עדותו של אבישר (לעיל, הערה 69), עמ' 602. על פעילות הגולים בקהילת דמשק ראו: י' הראל, 'מחורבן יפו נבנתה דמשק' – המפגש בין גולי ארץ ישראל לקהילת דמשק, ציון, סא (תשנ"ו), עמ' 183-207.

היו מורים אשר מלבד המלחמה המטפורית בשדה החינוך לחמו בפועל להגנת המולדת, בארגון 'השומר', בקבוצת ניל"י או בגדודים העבריים, והם הציגו זאת כמעשה הרואי וחינוכי כאחד. המורה אליהו לולו (הכרמלי) סקר את תרומתם הפעילה של מורי הגליל לארגון 'השומר'. לדבריו המורים היו פעילים בארגון זה עוד לפני פרוץ המלחמה, והמשיכו בפעילותם בזמן המלחמה. הוא עצמו היה חבר בארגון ופעל בו בצד אישים כיעקב לישנסקי איש ניל"י. במסגרת זו הוא אף נפצע – 'כדורי העופרת תקועים בשוקי עד היום' – ונאלץ להסתתר. הוא העיד כי פעילותו עוררה את חשד השלטונות והוא נעצר כחשוד בריגול ועונה בבית הכלא.¹³⁹ בתיאורו נתן לולו הסבר ערכי-חינוכי להשתתפות הפעילה של המורים בארגון 'השומר': 'השתתפות פעילה זו של מורים בהגנה היה בה מן היסוד המחנך הרבה יותר מאשר בשיעורים. גם רוח המורים חושלה על ידי כך'.¹⁴⁰ מורים אלה לא רק דיברו אלא אף נתנו לתלמידיהם דוגמה אישית.

משמעות דומה העניקו המורים בזיכרונותיהם לתרומתם לגדודים העבריים. המורה אברהם אבא אורי תיאר בזיכרונותיו את פועלו ופועלם של חבריו למען הגדודים.¹⁴¹ לדבריו, המורים העבריים יעקב גוטמן ואליעזר ליפא סוקניק עמדו במרכז פעולת הגיוס של צעירים לגדודים, והם הצליחו עד כדי כך ש'בושה היה לצעיר להתהלך ברחוב בלא סרט, שהיה סימן ל"התנדבות".¹⁴² המורים היו לטענתו הראשונים ברשימת המתנדבים, והוא כינה את עשייתם בתחום זה 'אש קודש'. עוד כתב כי המורים בחרו להתנדב לגדודים מתוך התלהבות ונכונות 'לתת קודש את נפשנו'. המורים העבריים זכו על פי עדותו של אורי לכבוד מיוחד בגדודים העבריים מצד מפקדם, הקולונל פרדריק סמואל, אשר טען כי ערכם כמורים עלה בחשיבותו על ערכם כחיילים. המורה, קבע סמואל, 'עליו לחנך ולגדל דור עברי בריא בגופו וחזק ברוחו ובאומץ לבו ובמסירותו לעמו ולארצו'; מורה שהוא גם חייל, ערכו כפול ומכופל, ו'המורים המתנדבים, בהתנדב עם, מעין דוגמא וסמל, אשר אף הוא יביא עוד בלא ספק את פרויו לבאות'.¹⁴³

139 לולו (לעיל, הערה 104), עמ' 589–591. מעצרו של לולו אינו מפתיע. הוא שימש בזמן המלחמה כמזכירו האישי של אהרן אהרנסון. ראו: תדהר (לעיל, הערה 67), ט, עמ' 3333. יש לשער שנעצר מסיבה זו ולא בשל חברותו בארגון 'השומר', שכן לא הוא ולא לישנסקי היו חברים פעילים בארגון. רשימה של חברי ארגון 'השומר' ראו: א' תלמי, מה ומי בשמירה ובהתגוננות, תל אביב תשל"ח, עמ' 124–126. לישנסקי, שהיה מועמד לחברות בארגון שנים רבות ולא התקבל כחבר מהמניין, הקים בשנת 1915 ארגון שמירה מתחרה בשם 'הנוטר' או 'המגן'. הצטרפו אליו כעשרים פעילים, שאף הם לא התקבלו לארגון 'השומר' כחברים מן המניין, והארגון היה פעיל שנתיים, עד לכידתו של לישנסקי בידי הטורקים בשנת 1917. ראו: שם, עמ' 104–105, 189. חבריו של לישנסקי בארגון 'הנוטר' לא ידעו על פעולותיו במסגרת ניל"י. האם היה לולו חבר בארגון 'הנוטר' ולא בארגון 'השומר'? ואם כן, מדוע בזיכרונותיו ייחס את פעילותו לארגון 'השומר'? האם מפני שסבר כי פעולה בארגון 'השומר' נחשבת יותר מפעולה במסגרת 'הנוטר'?

140 לולו (שם), עמ' 587.

141 א' אורי, 'המורים בגדוד העברי', קמחי (לעיל, הערה 5), עמ' 248. אורי היה מורה בבית הספר 'תחכמוני' בירושלים. שלא כחברות בארגון 'השומר', יש עדויות על מורים ובעיקר פרחי הוראה שהתנדבו לגדודים העבריים, אם כי לא במספרים גדולים. למשל מתוך 424 המתנדבים בירושלים לשירות בגדודים העבריים היו שישה עשר מורים. רבים מתלמידי 'בית המדרש למורים העברי' בירושלים בהנהלת ילין התגייסו ושירתו בגדוד 40 של קלעי המלך. ראו: 'עילם, הגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה, תל אביב 1996, עמ' 222.

142 עדויות ממקורות אחרים על הגאווה להלך ברחוב עם הסרט בצבעי כחול לבן. ראו: עילם (שם), עמ' 213.

143 אורי (לעיל, הערה 141).

**חברי בית המדרש
למורים העברי, אלו
שהתגייסו לגדודים
העבריים עונדים
סרטי זרוע**
(הארכיון לחינוך יהודי
בישראל ובגולה
ע"ש אביעזר ילין,
אוניברסיטת תל אביב)

היו בין המורים שתמכו באופן פעיל בגיוס לגדודים. למשל המורה חיים אריה זוטא, שניהל בזמן המלחמה את בית הספר 'למל' בירושלים, בא עם שלושת בניו לאספת הגיוס של הגדודים.¹⁴⁴ אך היו שלא צידדו בגיוס, ותלמידיהם נדרשו לתחבולות רבות כדי להשיג שחרור מלימודיהם ולהגיע לאספות הגיוס.¹⁴⁵ בכל זאת נראה שההילה שרבקה בגדודים נגעה גם כמורים, והשירות בהם, גם אם לא היה תופעה רחבת היקף, זכה להערכה בציבור כבר באותם הימים. כך למשל טען חיים ויצמן בפני ג'יימס דה רוטשילד, שהיה מהתומכים בגיוס: 'טאטאתם את כל הארץ. מהיכן ניקח עכשיו פועלים, פקידים ומורים?'.¹⁴⁶

עדויות לשיח מסוג זה בתקופת המלחמה מלמדות על מאבק רצוף להלאמת החינוך ולהלאמת הילדות. מאבק שהחל במסגרת החינוך הלאומי לפני המלחמה, נמשך חרף כל הקשיים במהלך המלחמה וקיבל את עיצובו המלא בחסות מחלקת החינוך של הוועד הלאומי בתקופת המנדט. עם זאת ראוי להבחין שכל המקורות שבידי ייחסו את שיח ההקרבה למורים בלבד. לא מצאתי בחיבורי התלמידים ולא בכתבי המורים ייחוס של יסודות הקשורים בגבורה או בהקרבה בהקשר של המלחמה הגדולה לתלמידים. המאבק למען החינוך הלאומי בתקופת המלחמה היה מאבק של

144 שם. זוטא, סופר ומחנך ומראשי החרד המתוקן ברוסיה, לימד ב'בית הספר לבנות' ביפו. בזמן המלחמה ניהל את בית הספר 'למל', ולאחריה היה מורה ומדריך פדגוגי ב'בית המדרש למורים העברי' בירושלים. ראו: תדהר (לעיל), הערה 67, ג, עמ' 1279.

145 ת' שלמון-מאק, 'מלחמת העמים וחרד המורים: ימי מלחמת העולם הראשונה בבית המדרש למורים העברי', י' גולדשטיין (עורך), בין רת, לאום וארץ: המאבק על הזהות היהודית בעת החדשה, אריאל תשע"ד, עמ' 92H. 146 עילם (לעיל, הערה 141), עמ' 225.

המורים, של עולם המבוגרים. התלמידים חונכו, עד כמה שהתאפשר הדבר בנסיבות המלחמה, על פי ערכים לאומיים, אך הם לא גויסו להפצת הרעיונות הלאומיים ולא שימשו כיוזמי תרבות או ככלי הנחלה. כמו כן לא הועברו לתלמידים מסרים מיליטריסטיים. בין המגויסים היו מורים או פרחי הוראה אך לא תלמידים. היעדרו של השיח המיליטריסטי במה שנוגע לתלמידים בולט במיוחד באופן הקשה שבו קיבל היישוב את גיוסם של בוגרי הגימנסיה 'הרצליה' לצבא הטורקי – בוגרים אלו, אף שהיו בני שמונה עשרה ומעלה, הוצגו בשיח של היישוב כילדים וכקורבנות של המלחמה.¹⁴⁷

מחשבות ומסקנות

במאמר זה נעשה ניסיון לחשוף את סיפורם של ילדים יהודים שגדלו בצל המלחמה הגדולה בארץ-ישראל ולבחון את תפיסות הילדות שמשקפות בנרטיב של הילדים ושל מוריהם בהשוואה לתפיסות ילדות שרווחו באירופה בזמן המלחמה ולתפיסות הילדות העברית שהתעצבה בשנים שקדמו למלחמה. מן הדיון במאמר עולות מספר מסקנות.

קולם של הילדים מעורר שאלות חדשות

היסטוריה של מלחמה, כך טענתי בראשית המאמר, עוסקת לרוב בבוגרים, וילדים בתיאורים אלו הם שקופים. קולם של הילדים שנחשף כאן אינו מציג נרטיב חדש של המלחמה, אך הוא מעורר שאלות חדשות, למשל:

מה בין שיח המלחמה הלאומי, הפוליטי וההרואי העולה מזיכרונות המורים לשיח המלחמה האישי והטרגי העולה מתיאורי הילדים? נדמה כי דווקא תיאורי הילדים מחדדים את האופי הדורסני של המלחמה ואת המחיר הכבד שמשלם הפרט בגינה.

האם מדיניות החינוך שהונהגה במלחמה תאמה את צורכי התלמידים? למשל האם נכון היה להמשיך בשגרה בכל מחיר, גם כשהתלמידים היו רעבים וחלשים ולא יכלו לעמוד בדרישות המערכת? באיזו מידה תאמה תרבות האבל וההנצחה בכתבי הספר את צורכיהם של ילדים רכים? נראה שלהחלטות מערכתיות בשעת משבר השלכות מרחיקות לכת על חיי הפרט.

מה מקומן של תפיסות הילדות המודרניות במציאות המלחמה? האם וכיצד ניתן להגן על הילדים מפני משבר? והאם הגנה זו מסייעת או פוגעת בחוסנם של ילדים וביכולתם להתמודד עם המציאות הקשה? שאלות אלו מערערות על תפיסות מודרניות מקובלות בעניין שלומם וביטחונם של ילדים בשעות משבר.

147 מרקוביץקי (לעיל, הערה 16). המלחמה הוצגה שם כמלחמה שאינה מלחמתו של היישוב, ושעל כן אין טעם לשפוך בה דם יהודי, והמגויסים הוצגו כ'ילדים שכולים וגלמודים' שיש לפדותם מהצבא בכל דרך אפשרית. ראו: שם, עמ' 66-69.

ילדים כקורבנות

תיאורי המלחמה שכתבו ילדים ומורים חושפים בכירור את היחלשותה של תפיסת הילדות המוגנת. הילדים בארץ, בדומה לעולה מתיאורים של מצב הילדים באירופה, היו בראש ובראשונה קורבן של מציאות המלחמה. תפיסת הילדים כקורבנות בולטת במיוחד בנרטיב הארץ-ישראלי, שכן הוא נעדר גילויים מיליטריסטיים. השיח הארץ-ישראלי בזמן המלחמה ולאחריה – שלא כבאירופה, שבה גויסה הילדות למטרות המלחמה, ושלא כמו השיח המגייס של הילדים למטרות לאומיות בארץ-ישראל לפני המלחמה – לא חייל את הילדים, לא למטרות המלחמה ולא למטרות הלאומיות. הילדים לא הוצגו כקורבן שיש להקריב על מזבח הקמת המולדת ולא גויסו להפצת הרעיונות הלאומיים. כמו כן לא מצאתי בשיח הארץ-ישראלי עדויות לטריוויאליזציה של המלחמה. המלחמה תוארה כחוויה טראומטית וקשה, ולא היה ניסיון להציגה כמשחק או להכחיש ולהקטין את נוראותיה. כאמור השיח הדומיננטי היחיד הבולט בטקסטים הוא תפיסת הילד כקורבן המלחמה.

כוחו של הממסד למול חוסר האונים של הפרט

מתיאורי הילדים והמורים כאחד עולה בכירור המסקנה שבתקופת שבר וחורבן מערכות ממסדיות ומאורגנות יכולות לספק מענה טוב יותר למצוקות הפרט. בתי היתומים ובתי הספר, שהיו מקורבים למקורות מימון, ושהייתה להם יכולת ארגונית טובה, הצליחו לתת מענה טוב יותר למצוקות הילדים מגורמים פרטיים – סיוע קיומי (מזון, ביגוד ודיר) שמירה על חיי שגרה וסיוע במידת מה להתמודדות עם רגשות אבל ואובדן. בתי הספר עסקו ככל האפשר בהתפתחותם הקוגניטיביות של הילדים והמשיכו למרות הכול לטפח תקוות לעולם טוב יותר ולהתגשמות חלומות לאומיים. עם זאת חיבורי הילדים משקפים כאמור גם את הקושי הגדול להתמודד עם מערכות ממסדיות, בעיקר בשעת משבר, כאשר היחיד חסר האונים תלוי בהם תלות קיומית.

שאיפה לשמר את תפיסת הילדות המוגנת לנוכח המלחמה

המציאות שבה חיו הילדים שברה מוסכמות רבות של תפיסת הילדות המוגנת, ובשיח של אנשי החינוך באותה עת ניתן ביטוי לרצון להיאחז בכל מחיר בתפיסת ילדות זו. במאבקם למען שגרת הלימודים סימלו אנשי החינוך את האמונה שתפקידו של הילד ללמוד, לא לעבוד וודאי שלא להילחם. הם ראו בילד יצור פגיע הזקוק להגנה, ולכן נאבקו בכל דרך לפרנס ולכלכל את תלמידיהם. במגבלות שאפשרו תנאי המלחמה הם שאפו לשמר את שמחת הילדות באמצעות יציאה לטיול או פעילות מרגיעה אחרת. באופן פרדוקסלי אנו מוצאים בכתביהם הארכה של גבולות גיל הילדות דווקא בתקופת המלחמה: הם התייחסו גם אל תלמידיהם הבוגרים שהגיעו לגיל שמונה עשרה, ושגויסו לצבא העות'מאני, כאל ילדים הזקוקים להגנה. מבחינה זו ניתן לראות במלחמה תקופת הכנה לשנות המנדט, שבהן נאבקו המורים להנחלה של תפיסות ילדות מערביות.¹⁴⁸

148 שנקולבסקי (לעיל, הערה 19).

מקומו של שיח ההקרבה

כאמור תפיסות הילדות בתקופת המלחמה נעדרו שיח מיליטריסטי בכל הנוגע לעולמם של הילדים. שיח ההקרבה שהיה קיים יוחס רק למורים. במחקר אחר נכון יהיה לדון בהרחבה במשמעותו של שיח ההקרבה שפיתחו המורים, ושייחס להם גבורה. האם יסודו של שיח זה בהיעדרם של גיבורים לאומיים 'אמיתיים', גיבורים שלחמו ומתו למען מולדתם¹⁴⁹ – מי שמוסה כינה 'המרטירים של המלחמה', אשר מייצרים את 'פולחן הנופלים בקרב', והמסמלים את האחדות הלאומית ואת נעוריה ותקותיה של האומה?¹⁵⁰ עבור היישוב היהודי לא יצרה מלחמת העולם הראשונה מיתוסים חשובים או מקומות פולחן לאומיים. מי שיכלו להיכלל בשיח מיתולוגי, חברי ארגון ניל"י, לא היו שייכים לזרם המרכזי במפה הפוליטית, ושנים רבות הודרו מהשיח ההרואי.¹⁵¹ במחקר אחר נכון יהיה לבחון על רקע היעדר זה את עליית המיתוסים האחרים שליוו את המלחמה – מיתוסים אזרחיים כהצהרת בלפור, מיתוסים צבאיים כגדודים העבריים, ולימים גם ניל"י, ומיתוסים אישים שנוצרו לאחר המלחמה, למשל בדמותו של יוסף טרומפלדר. האם היעדר מורשת הרואית אמיתית השאיר מקום לעלייתם של מיתוסים חלופיים, ובהקשר הנדון כאן – מיתוס גבורת המורים העבריים?

ייחודה של תפיסת הילדות הארץ-ישראלית בזמן המלחמה

כיצד ניתן להסביר את היעדר הביטוי בתקופת המלחמה בארץ-ישראל לתפיסות הילדות אשר התקיימו בחברה הארץ-ישראלית לפני המלחמה ולתפיסות ילדות שהתפתחו באירופה בזמן המלחמה? כלומר כיצד ניתן להסביר את היעדרו של שיח לאומי או שיח מיליטריסטי ואפילו את היעדרו של שיח טריוויאליזציה, שנראה כמעט מתבקש ככלי להישרדות נפשית במצב מלחמה? יש לשער שההסבר טמון במציאות הייחודית של המלחמה בזירה הארץ-ישראלית. רוב שנות המלחמה לא חוו תושבי הארץ היהודים, והילדים בתוכם, מלחמה פעילה, אלא רק את קשיי החיים בצל מדינה לוחמת. נוסף על כך לא הייתה זו מלחמתם, והם לא הזדהו באופן טבעי אף לא עם אחד מהכוחות הלוחמים. בחירתם להצטרף למי מהצדדים הלוחמים הייתה מבוססת על שיקולים של רווח והפסד ולא על שיקולים פטריוטיים. בנסיבות המיוחדות של המלחמה נחשבו יהודי הארץ לזרים ונחשדו כבוגדים וכמשפתי פעולה עם האויב, ולכן היה עליהם להיות זהירים מאוד. במציאות זו עולם המבוגרים לא ראה צורך לגייס את הילדים למלחמה שלא הייתה מלחמתו.¹⁵² נוסף על כך כיוון שהיישוב היהודי בארץ לא חווה רוב שנות המלחמה לחימה פעילה, הוא לא נזקק למגננות פסיכולוגיות – ובהן תהליכי טריוויאליזציה של המלחמה – שיפחיתו את החרדה. מנגד הבעת רגשות יהודיים-לאומיים הייתה

149 על עיצובם של סמלים לאומיים בתנועה הציונית ראו: T. Mayer, 'National Symbols in Jewish Israel: Representation and Collective Memory', M.E. Geisler (ed.), *National Symbols, Fractured Identities: Contesting the National Narrative*, London 2005, pp. 2–34.

150 מוסה (לעיל, הערה 13), עמ' 80–113.

151 ב' מלמן, 'אגדת שרה: מגדר, זיכרון וארץ ישראליות 1917–1990', ציון, סה (תש"ס), עמ' 343–378.

152 חיזוק להנחה זו עולה מתיאורי ההתנדבות לגדוד בשלהי המלחמה, כאשר היישוב סבר שהגיוס אכן משרת מטרות לאומיות; אז מיהרו הורים כוואט לשלוח את בניהם לשירות בגדודים.

מסוכנת, ואולי בשל כך לא גויסו הילדים בזמן המלחמה למטרות אלו. לבסוף, היישוב היהודי היה עסוק במלחמת הישרדות קיומית, הן במישור האישי והן במישור הלאומי. בנסיבות אלו פעלו המורים לשימור המערכת הממסדית והאתוס הלאומי, והיו פנויים פחות להבניית הילדות הלאומית. תפיסת הילדות שרווחה באותן השנים שיקפה בצורה האמיתית ביותר את מצבם האותנטי של הילדים בזמן המלחמה: עסוקים במלחמת הישרדות וקורבנות של המלחמה.